

**СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „СОЦИОЛОГИЯ“**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за присъждане на научна степен „Доктор на науките“
по професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата
(Социология)

на тема:

**Да плуваш срещу прилива: Българските текстилни занаяти и
прерастването им във фабрична индустрия, 1800-1912 г.**

Доц. д-р Мартин Иванов

София,
2021

Дисертационният труд е обсъден и представен за защита на заседание на катедра „Социология“ във Философски факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, проведено на 10 февруари 2021 г. и утвърдено с решение на Факултетния съвет на Философски факултет на 2 март 2021 г.

Състои се от увод, изложение в три глави, заключение, дванадесет приложения и библиография с общ обем от 502 стр.

Публичната защита на дисертационният труд ще се състои на 7 юли 2021 г. от 14.00 часа на открито он-лайн заседание на научното жури в състав:

доц. д.с.н. Милена Якимова
доц. д-р Петя Славова
доц. д-р Румен Аврамов
проф. д.и.н. Иван Русев
проф. д.и.н. Милко Палангурски
проф. д.с.н. Румен Даскалов
проф. д.с.н. Пепка Бояджиева

и резервни членове:

проф. д.с.н. Таня Чавдарова
проф. д-р Даниел Вачков

УВОД

Тази книга е за дългата и трудна първа среща на българите с модерността. В нашата литература този период е известен като Възраждане, един мощен тласък на скъсване със старото и обръщане към нови, „европейски“ модели на подражание. По наложила се от поколения изследователи традиция разказът за него до сега е вървял почти единствено през борбата за национално освобождение и движението за църковна независимост, за новобългарска просвета и за култура. Това до голяма степен обяснява защо за нас Възраждането е праволинеен, постъпателен процес на вграждане в новото време с неговите утвърдени символи – нациите, училищата, фабриките, влаковете, параходите, модите и т.н.¹ Мнозина днес дори биха казали – Възраждането е процес на връщане в изконните полета на европейската култура, от които османското нашествие ни откъсна за близо петстотин години.

Тръгвайки от един на пръв поглед частен, а може би за някои дори скучноват случай – на текстилните занаяти и прерастването им във фабрична индустрия – ще се опитам да покажа, че тази, нека я наречем, първа вълна на българската модернизация е не само по продължителна (завършва някъде около Първата световна война, а не с Освобождението), но е същевременно противоречива, криеща много „тъмни страни“, подводни рифове и рискове. Ето защо това „най-българско време“ по може би патетичния израз на П. Мутафчиев² ще бъде обгледано не толкова през бляскавите му, но и твърде познати прояви в политическото и културното поле, а през наложили се от години, но така и не достигнали до нашата литература конструкти като индустриализация и деиндустриализация.

Погледната през тези лещи българската първа среща с модерността идва във възможно най-неподходящото време. В резултат на индустриалната революция, колониализма и глобализацията цели континенти всъщност губят, вместо да печелят от сблъсъка си с модернизацията. Красивите, но скъпи произведения на техните занаятчии са буквално пометени от масовото фабрично производство. От Индия до Мексико стотици хиляди, а може би дори милиони тъкачи, кожари, железари губят своите препитания, изтласкани от неумолимите сили на западната конкуренция. Захвърлили иглата, чука или теслата си на тях не им остава нищо друго освен да водят мизерно съществуване, чоплейки земята със своите примитивни земеделски оръдия. Деградиращи до „периферия“ огромни пространства от Евразия, Африка и Америка се специализират в производството на селскостопански продукти, превръщайки се постепенно в „суровинен придатък“ (по Ленин) на мощните индустрии в „промишленото ядро“.³ Вместо прогрес и развитие, оказва се, модернизацията носи болезнена структурна трансформация (реаграризация) и загуба на статус за огромни части от населението на т.нар. днес развиващи се страни.

Всъщност, добилата значителна популярност през последното десетилетие теория за деиндустриализацията води своето начало още от XIX век и е създадена, за да обясни упадъка

¹ За блестящ историографски преглед на литературата вж. Даскалов, Р. Как се мисли Българското възраждане. С., „ЛИК“, 2002. 383 с.

² Мутафчиев, П. Дух и завети на Възраждането. – Отец Паисий, VII, 1934, № 10.

³ Williamson, J., *Globalization and the Poor Periphery before 1950* (Cambridge, Mass., 2005).; Williamson, J., 'Globalization and the Great Divergence: Terms of Trade Booms, Volatility, and the Poor Periphery', 1782-1913', *European Review of Economic History*, 12 (2008), pp. 355-391.; Clinginsmith, D., J. Williamson, 'Deindustrialization in 18th and 19th Century India: Mughal Decline, Climate Shocks, and British Industrial Ascent', *Explorations in Economic History*, 45 (2008): 209-234. Добилата мощен прилив на популярност през последното десетилетие теория за деиндустриализацията има отчетливи антиколониални корени (Nehru, J., *The Discovery of India*. (London, 1947)) и черпи идеи и понятия от Маркс и Ленин.

на протоиндустриалното (занаятчийско) производство на памучен текстил в Индия. За автори като Дат и Джавахарлал Неру пропадането на ръчното предфабрично производство се дължи на британското колониално управление и съпътствалия го масов внос на английски индустриални произведения, които превръщат милиони фалирали занаятчии в едва осигуряващи прехраната си земеделци.⁴ Именно в това начално негово значение, дефинирано в литературата като „абсолютно или относително спадане на заетостта в промишлеността (ръчна занаятчийска или механична фабрична)“⁵ понятието деиндустриализация ще бъде използвано и в това проучване.

Както предстои да видим, и у нас западането на старите текстилни занаяти обикновено се обяснява през сходни модели, според които квазиколониалният режим, установен от Великобритания, Франция и Австро-Унгария чрез т. нар. капитулации бързо подкопава устоите на доскоро цветущите български абаджийски и гайтанджийски занаяти, изтласкани от пазара в резултат на наплива на евтини европейски манифактурни стоки. Това, което малцина в литературата до сега си дават сметка обаче е, че за разлика от Индия, вместо от аграризация, у нас първоначалната деиндустриализация е последвана от ускорено развитие на местна фабрична индустрия, която в навечерието на Войните дори успява, макар и с малко, да надвиши пика, постигнат от текстилното ни занаятчийство около 1870 г. Така, в значително по-усложнената от теоретичния модел родна картина, българският промишлен сектор преминава не през еднопосочен, линеен спад, а следва U-образна траектория на частична и временна деиндустриализация, последвана от десетилетие на реиндустриализация.

Втората фаза на този процес се задвижва изцяло от трансформиращата се от ръчна занаятчийска във фабрично-машинна текстилна промишленост. Поради оскъдността на капитали, високите транзакционни разноски и свиващите се пазари, обаче преходът между старите и нови производствени структури протича относително бавно и приема смесени, хибридни форми. Почти до Първата световна война, с редки изключения, текстилните фабрики у нас съвместяват под един покрив частична механизация с редица все още ръчно изпълнявани процеси. Усвоеният по принуда (поради липсата на капитали и пазари) хибриден модел е едновременно достатъчно жилав, за да гарантира връщане до нивата на занаятчийския пик от 1870 г., и същевременно недостатъчно динамичен, за да доведе до радикално реструктуриране на икономиката и решителна модернизация на обществото.

Отвъд очевидните стопански аспекти на темата, изследваното тук минало на текстилната промишленост има още една важна цел. В процеса на прерастване на ръчната протоиндустрия в модерно фабрично производство като в огледало се отразяват радикалните социални промени, разтърсили из основи българското общество през дългия деветнадесети век между Наполеоновите войни и Първата световна война. След столетия на икономическа застиналоост и политическа безнадежност в нашите земи с ускоряваща се бързина се разгръща процес, който сме свикнали да наричаме Възраждане, довел до всеобхватна модернизация на обществото.

Без да изпадаме в идеологически залитания мисля може спокойно да се каже, че духовното, културно, религиозно и политическо съзряване на нацията върви успоредно с дълбоки и всеобхватни изменения в стопанския и социалния живот на страната. Текстилната индустрия – в двете си основни разновидности – абаджийство и гайтанджийство – безспорно фокусира в себе си всички тези промени, а относително високата им степен на проученост позволява не само да

⁴ Dutt, R., *The Economic History of India*, vol I (London, 1906).; Nehru, J., *The Discovery of India*. (London, 1947).

⁵ Clinginsmith, D., J. Williamson, 'Deindustrialization', p. 210.

се възстанови по-цялостно тъканта на обществените промени, но и да се проследи динамиката на стопанската, културна и политическа модернизация.

Икономическият подем от втората и третата четвърт на XIX век влива небивал динамизъм в доскоро глухите и откъснати планински селища. Благодарение на текстилния бум от периферия градчета като Карлово, Казанлък, Габрово и т.н. се превръщат в център на икономическия, но и на просветния и политическия живот на българските земи. И именно те излъчват националните лидери, застанали начело на борбата за народна просвета, култура, за църковна и политическа независимост.

В следващите няколко страници, през суховатата на моменти история на текстилната промишленост ще се опитам да пресъздам в дълбочина ежедневието на основните социални групи и предизвикателствата, пред които се изправят те при двете си ключови срещи със света, веднъж, в началото на 40-те години, с настъпилата икономическа либерализация в Османската империя и втори път, в края на 70-те години, с окончателното разпадане за българите на османския свят и последвалото го Освобождение. Главните действащи лица в разказа ми ще бъдат домашните производители, занаятчиите, фабрикантите, земеделците, а до колкото имат участие в тези процеси – и интелектуалците, чиновниците, политиците и представителите на свободните професии. Естествено, специално внимание ще бъде отделено на текстилните индустриалци, хората които в една крайно враждебна среда през 80-те и 90-те години на XIX век полагат основите на стопанската модерност на България.

Би било заблуждаващо да се твърди, разбира се, че изследване на текстилната индустрия има основно социологически амбиции. Това налага да се кажат няколко думи и по предстоящите икономически предизвикателства, които стоят пред темата. В хода на настоящото проучване, отговорите на маркираните до тук въпроси ще бъдат търсени чрез проверими количествени анализи на оцелелите, разпокъсани в десетки, дори стотици източници свидетелства. Това наложи сизифовска издирвателска работа за конструиране на дълги времеви серии с данни за населението – общо и градско, по региони и по верско-етнически общности, на цените, на обменните курсове, надниците, структурата и обема на вноса и износа, условията на търговия и т. н. Всички те са представени в детайли в дванадесетте приложения на текста, позволяващи на специално изкушените от темата читатели да възпроизведат и проверят изчисленията ми, чиято методика е също акуратно проследена в основния текст и в приложенията. С помощта на събраните цифрови данни съм в състояние да изготвя груба, но считам – доста близка до реалността оценка за производството на вълнотекстилни изделия, зърнени храни и други селскостопански произведения (вълна, розово масло, пашкули и пр.), както и за техния износ. За съжаление, в мнозинството си, българската историография упорито остава в страни от наложилата се преди повече от половин век в световната литература тенденция за количествено проучване на миналото. До колкото позволяват изворите настоящото изследване ще се опита да отиде отвъд множеството качествени – често идеологизирани в една или друга степен – разкази и да остави цифрите да говорят на своя суховат, но относително по-безпристрастен език.

Удържането в общ и цялостен разказ на стопанско-количествените и на социално-обществените аспекти на промяната представлява сериозно предизвикателство. В него редом едни до други се налага да съжителстват модите и размерът на надницата, цената на вълната и стандартът на живот в градовете, калоричността на храната и транспортните разноски на тон/километър. С риск за прекалена информативност ще се опитам да събера „под един покрив“ всичко известно ни по темата, като разкопая, до колкото съм в състояние, корените на отделните хипотези и уточня редица фактологични подробности и там, където ги има – по-дребни или по-

едри неточности. Считам, че подобен многогласен наратив с няколко взаимно допълващи се регистри би могъл да хвърли повече светлина върху поставените по-рано и оставени отворени въпроси за продължителната икономическа стагнация след 1878 г., неуспешната урбанизация и липсата на структурна трансформация на обществото.⁶ Както ще видим в хода на изложението тези процеси не се дължат на някаква иманентна консервативност и безпросветност на селското население, а на трезвата му преценка за неособено привлекателните жизнени възможности, предлагани от българския следосвободенски град. Те пък са функция от разтърсилата света Дълга депресия, довела до общ спад на стандарта у нас, но и до ускореното отваряне на страната ни на вън.

⁶ Иванов, М. Брутният вътрешен продукт на България. 1870–1945 г. С., „Сиела“, 2012. 559 с. В някакъв смисъл настоящото проучване се явява като втора, аналитична част, на книгата ми за БВП.

ПЪРВА ГЛАВА.

БЪЛГАРСКИЯТ ТЕКСТИЛЕН БУМ ОТ 20-ТЕ ДО СРЕДАТА НА 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Текстилният бум (1826-1873) и държавните поръчки

Към втората четвърт на XIX век българските земи са вече една от най-важните промишлени области на Османската империя. Въвеждането на редовна армия през 1826 г. и политиката на централизирана доставка на униформи вливат животелна струя в съществуващото от векове българско текстилно занаятчийско и домашно производство.⁷ Съвсем естествено, първите държавни поръчки на военно облекло отиват към старите протоиндустриални центрове като Пловдив и Сливен, които се радват на заслужена репутация в производството на вълнени платове и други текстилни материали.⁸ Поръчки от такъв мащаб са извън възможностите на традиционните занаятчийски еснафи и налагат използване на допълнителна работна ръка. От шивачи с материал на клиентите, най-предприемчивите абаджии от старите центрове бързо се превръщат в организатори на по-малки или по-големи разпръснати манифактури.⁹ Доходността на бизнеса и, главно – обема на държавните наряди са такива, че налагат включването на занаятчии и от дузина по-малките селища в подножието на околните планини (Балкана и Родопите) – Самоков, Пирдоп, Копривщица, Панагюрище, Калофер, Сопот, Карлово, Котел, Жеравна, Перущица, Габрово, Трявна и отчасти – Елена, Дряново и Троян.

Караабаджи и манифактуристи

В Тракия и нейната предпланинска периферия, до колкото може да се прецени от малкото оцелели документи производственият капацитет на градчета като Карлово, Калофер и Копривщица е бързо запълнен заради неголямото им население. Това налага трудоемките процеси на предене на вълната и тъкането на платове да се „аутсорсва“ към все по-отдалечени райони, предимно в Средните Родопи и Котленско, които заради своята откъснатост и липса на възможности за алтернативна заетост предлагат труда си на много по-ниска цена. Със сигурност за бързия пренос на вълненото производство към Родопите роля играе и появата на доходния гайтанджийски занаят. С окончателното механизизиране на процеса началото на XIX век гайтанджийството успява да измести тъкането на аба в Карлово, Калофер, Сопот, Пирдоп, Габрово и Казанлък, изтласквайки го по периферията на южния текстилен район към Панагюрище, Копривщица, Самоков, Котел и Централните Родопи.¹⁰

⁷ Stanef, S., *Das Gewerbewesen und die Gewerbepolitik in Bulgarien* (Rustschuk, 1901), p. 11.

⁸ За Пловдив вж. Гаджанов, Д. Пътуване на Евлия Челеби през средата на XVII век. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, XXI, 1909, № 70, св. 9-10, с. 689-691. За традициите на Сливен в текстилните занаяти вж. Табаков, С. Опит за история на град Сливен. Т. 1. С., „Издателство на ОФ“, 1986, с. 385-387 (първо издание 1911-1929 г.), както и Русев, И. Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. В. Търново, „Фабер“, 1996, с. 41, 43.

⁹ Блестящо, на база на съхранените документи на фамилията Гюмюшгердан от Пловдив, процесът е проследен от Либератос, А. Възрожденският Пловдив. Трансформация, хегемония, национализъм. С., „Гутенберг“, 2019, с. 318-385.

¹⁰ Тодоров предполага, че кърджалийските набези разстройват производството на аба в по-слабо защитените подбалкански селища като Карлово, Казанлък и Калофер, в резултат на което те преминават към изготвянето на прежда и плетенето на гайтан. Тодоров, Н. Балканският, град, с. 219. Без да отричаме възможната роля на десетилетната несигурност в империята от края на XVIII до втората четвърт на XIX в. най-вероятно за замяната на абата с гайтана роля изиграват и редица други фактори, проследени по-детайлно надолу в текста.

Важна причина за миграцията на производството от равнината към планините е възможността на администрацията и местните стопански елити да прилагат за по-дълго там извъникономически мерки на принуда, които да им гарантират значителен процент на печалба от доставките за армията. К. Канев описва много картинно тежкото бреме на „низам ангарь“ (известно и като „низам хабас“) за населението на с. Момчиловци.¹¹ Подобни разкази съществуват и за съседното Славейно, където производството за поръчаните от армията платове е също съпътствано с много насилие.¹²

Към средата на 30-те години изпълнението на военните доставки поема Атанас Гюмюшгердан. С два успешни брака на дъщерите си той се сродява с главата на абаджиите в Цариград Тома Стефан (Томас Стефану), както и с устабашията на еснафа в Ахъчелеби.¹³ Това му помага да се превърне, по думите на Николай Тодоров, в ръководител на „най-голямата пръсната манифактура на Балканския полуостров през XIX в.“ В края на 30-те години в мрежата му са впрегнати близо 500 души от няколко дузини родопските села.¹⁴ Суровите методи, прилагани от Атанас и особено от сина му Михалаки Гюмюшгердан спрямо родопското население са причина за един неуспешен опит за убийството му през 1856 г., при който вместо Михалаки загива брат му. Близо десетилетие по-късно, през 1865 г., над 2 000 планинци се вдигат на бунт и прогонват агентите на пловдивския абаджия. Вълненията, според едни, слагат край на „низамската ангария“, но според други автори жестоката експлоатация продължава и след тази „първа родопска стачка“.¹⁵ Откъслечни сведения за недоволство и протести срещу системата на задължителни държавни поръчки през 30-те години има и от Котленско.¹⁶

В Сливенско-Котленския район през 30-те и особено през 40-те години възникват сходни методи на организация на абаджийското производство, но тук принудителните методи са изоставени значително по-рано, отколкото в Родопите. В региона процесът, освен това, изглежда

¹¹ Канев, К. Миналото на село Момчиловци, Смолянско. Принос към историята на Средните Родопи. С., „Издателство на ОФ“, 1975, с. 512-514, 519, 522.

¹² Карапетков, П. Славейно: Принос към историята на Средните Родопи. С., ИК „Ив. Вазов“, 1991, с. 414-416.

¹³ Пак там, с. 343-344 и сл. Втората информация за сродяването с ахъчелебийския първомайстор не се потвърждава от А. Либератос.

¹⁴ Тодоров, Н. Балканският гард, с. 225, 229, 234-235.

¹⁵ Косев, К. За капиталистическото развитие, с. 41.; Примовски, А. Бит и култура, с. 372, 374-376.; Карапетков, П. Славейно, с. 415-416.; Тодоров, Н. Балканският град, с. 250.; Либератос, А. Възрожденският Пловдив, с. 203-204.

¹⁶ Документи за българската история, Т. 3, с. 173.; Цончев, П. Страници из историята на Котел от края на XVIII и първата половина на XIX в. – сб. Георги С. Раковски. Възгледи, дейност и живот. Т. 1, С., „Издателство на БАН“, 1964, с. 295-296.; Тонев, В. Котел през Възраждането. С., „Grafic AMAT“, 1993, с. 46. В своята обзорна студия за нарядно-монополната система Л. Беров не включва задължителните държавни доставки на облекло за армията. От изследването му става ясно, че от края на 30-те години системата е дезорганизирана в резултат от подписаните от Османската империя договори за свободна търговия с Великите сили. Официално тя е премахната, според Беров, през 1842 г. Както се вижда от проучванията на Н. Тодоров за Гюмюшгердан обаче, пловдивският абаджия успява да съхрани чак до средата на 60-те години насилствените методи на принуда в Родопите, замествайки в това отношение държавата, но използвайки негласната ѝ подкрепа. Беров, Л. Ролята на задължителните държавни доставки във вътрешната и външната търговия на българските земи през XVI-XIX в. – сб. Из историята на търговията в българските земи през XV-XIX в. С., „Издателство на БАН“, 1978, с. 149-150.

е по-децентрализиран като в своето задълбочено изследване Иван Русев успява да установи 9 манифактури на сливенски фирми, две в Котел и толкова в Жеравна.¹⁷

Първите фабриканти

Единици от карабаджиите и още по-малко от занимаващите се с вълнени изделия търговци поемат риска да надскочат пръсната манифактура и да започнат фабрично производство. Без съмнение, това е ясен знак за съществуващата все още обща несигурност в Османската империя и за отчетливото нежелание на малцината със свободни средства да ги имобилизират дългосрочно в дейности, от които после трудно биха били изтеглени и прехвърлени на по-сигурно място.¹⁸ Търговията и особено лихварството гарантират достатъчно високи печалби от 20-30 %¹⁹, което също действа възпиращо за предприемането на големи за времето си инвестиции в машини и фабрики. Малцина са онези, които имат нужните ресурси, необходими за стартирането на толкова големи проекти.²⁰

Благодарение на ентузиазмът и усилията на хора като Георги Козаров, Симеон Табаков и Георги Т. Данаилов информацията, с която днес разполагаме за първите български фабрики не е никак малко, особено, ако я сравним с наличното за повечето текстилни предприятия, изградени след Освобождението и намиращи се извън Габрово. Две обобщения се набиват в очи. Първо, всички основани преди 1878 г. фабрики са пряко или косвено (през държавни поръчки) свързани с властта и/или с представителите на местния управляващ османски елит (братя Хаджиманолови). Н. Тодоров обяснява това с „липсата на сигурност“ и „несъвместимостта на османското господство с капиталистическия строй“.²¹ И второ, макар да говорим за фабрики,

¹⁷ Русев, И. Фирми и манифактури, с. 40-199. При някои от тези фирми обаче границата между манифактурно производство и обикновена търговия с текстилни изделия е доста тънка и не напълно ясна. Вж. например дружеството „Иван Минов & Райко Недялков“ от Котел. Пак там, с. 148.

¹⁸ Паларет твърди, че Османската империя осигурява по-високо ниво на сигурност и благоденствие на своите поданици, отколкото Сърбия или Австро-Унгария. Palaret, M. *Balkan Economies*, p. 41, 135. Българската историография единодушно е на противоположното мнение. Обикновено тя сочи примера на Добри Желязков, а по-късно и на братя Хаджиманолови, които са принудени да прибегнат до подкрепата на султана или на влиятелни местни първенци, за да осъществят своите проекти за фабрика. Н. Тодоров счита, че макар да е частно предприятие фабриката в Дермендере „била открита едва след предоставянето на Гюмюшгердановци на редица гаранции и по-специално след поемането от тяхната фирма на държавни доставки.“ Тодоров, Н. По някои въпроси за икономическото развитие и зараждането на капитализма в българските земи под турско владичество. – ИПр, XVII, 1961, № 6, с. 102-103. В своето класическо изследване върху Българското Възраждане Христо Гандев пък си обяснява малкия брой фабрики преди Освобождението с бавното „натрупване на капитал“ през занаятчийството. Историкът дава пример с основателя на първата габровска фабрика, който показвал, че „занаятчийската предприемчивост и трите първоначални чарка на Калпазанов не са били достатъчни, за да се превърне неговото предприятие в промишлено, капиталистическо. Нужен е бил все повече и повече търговски капитал независимо от големите печалби, които давало самото производство“. Гандев, Хр. Проблеми на Българското възраждане. С., „Наука и изкуство“, 1976, с. 435.

¹⁹ Тодоров, Н. Балканският град, с. 284.; Русев, И. Фирми и манифактури, с. 60-61, 155, 158-159.

²⁰ В свое проучване Л. Беров твърди, че докато вложеният капитал в едно средно насърчавано индустриално предприятие през 1900 г. е около 200 хил. лв. дори и двете най-големи фирми преди Освобождението на Тъпчилещови и на Евлогий Георгиев имали респ. 250 хил. и 2,56 млн. лв. Българите с над 1 млн. гроша през 70-те години на века били само трима. Икономика на България до социалистическата революция, с. 337.

²¹ Тодоров, Н. Балканският град, с. 294. Предавайки накратко историята на братя Хаджиманолови Ив. Русев също настоява, че привличането на турчина Хасан Канаязаде било „да се подсигури пред властите това частно начинание“, тъй като „строителството на фабрика в условията на безправната Османска империя се явява скъпо и доста рисковано начинание.“ Русев, Ив. Фирми и манифактури, с. 100-101.

с изключение на сливенското, а от средата на 60-те години и на дермендерейското предприятие, пред нас се очертава една значителна хибридна организация на производствения процес. Централизирани и механизирани са само отделни дейности (влачене и предене), а всички останали дейности се извършват на ръка от деца, жени или нископлатени представители на малцинствата (роми в Държавната фабрика в Сливен). Тази линия на съвместяване на прединдустриални с типични промишлени форми ще се запази почти до 1900 г. и ще бъде окончателно преодоляна едва след края на текстилната рецесия.

Домашните промишленици

Макар да са привлекли голям изследователски интерес, и фабриките, и пръснатите манифактури, са доста ограничени като брой. Изглежда, още от първите десетилетия на XIX в. основен производител на аба по българските земи става домашната индустрия – десетки хиляди жени, а на отделни места и мъже (напр. в Котел и Панагюрище) от тъмно до тъмно превиват гръб над хурката, рудана и стана. Макар и груби, пресмятанията показват, че организираните поръчки от манифактуристи не надхвърлят една четвърт, а най-вероятно са под една пета от цялото производство. Почти цялата останала квадратура до изчислените по-долу в това изследване за годините около 1870 г. 1 млн. кв. м аба и 0,25 млн. шаяк най-вероятно е дело на необвързани в договорни отношения селски семейства, които си осигуряват сериозни парични доходи от преденето на собствена, а по-рядко – на закупена вълна и изтъкаването ѝ в плат.

От незапомнени времена българите, както много други народи, произвеждат сами своето облекло. С малки промени тази практика се запазва почти до навечерието на Втората световна война. Това кара изследователите често да твърдят, че „преди освобождението всяка къща е представлявала от себе си една малка фабрика“.²² С държавните поръчки след средата на 20-те години на XIX век съществуващите знания и опит на планинското население изведнъж намират своя пазарна ниша и излизат извън полето на самозадоволяването с текстил. При откритата се възможност за странични доходи, през дългите зимни месеци работата за обличане на семейството почва да отстъпва на преденето и тъкането за пазара. Както видяхме, поне в началото, роля за пазарното мобилизиране на съществуващия самозадоволяващ се капацитет изиграва и принудата, използвана от предприемчивите, но алчни за по-големи печалби търговци и абаджии.

Техниката за обработка на вълната и превръщането ѝ в плат е добре известна и няма съществени отлики в различните райони на страната. Поради важността на много от конкретните процеси и техните характеристики (тегло на руното, дължина на влакното, средна дневна производителност на преденето и тъкането и др.) за представените по-нататък в тази и следващата глава оценки за обема на производството на вълнотекстилната индустрия те са проследени в детайли в това изследване.

Занаятчиите

Свикнали сме да мислим занаятчиите-абаджии като производители на плат, който след това кроят и шият в дрехи по поръчка на клиента. Такива, оказва се, те почти никога не са били. Говорейки за XVIII в. Цончев твърди, че габровските абаджии „шили с даден от клиента плат“. Това се потвърждава и от Н. Тенева за първите абаджии в Средните Родопи, които „обикаляли

²² Табаков, С. История на Сливен, Т. 3, с. 49. Цитатът е за Сливен, но подобни наблюдения има за почти всички планински селища у нас.

селата и кашлите и шиели мъжки дрехи с плат на клиента“.²³ Почти навсякъде абаджиите само шият с готови платове, които сами са поръчали или са купили от производителите на домашната индустрия. В случай, че поемат организацията на работата – от доставката на вълна, през раздаването ѝ по домовете, до тепането и боядисването на готовата стока те почти изоставят желязното ендезе²⁴, напръстника и иглата и стават изцяло търговци на текстил. В Сливенско, както видяхме, такива майстори се наричат караабаджии, но на останалите места запазват старото наименование на професията си (абаджии). Манифактуристите обаче са няколко десетки, може би стотина в цялата страна. В масовия случай абаджиите разкрояват и ушиват повечето от купените или поръчаните от тях платове, след което, между август и септември, се отправят към далечни места – Цариград, Егейска Тракия, гръцките острови, Мала Азия и дори Египет. Там разпродават готовата си стока – в наети от тях дюкяни или по регионалните панаири, като често вземат и поръчки за облекло от клиенти, което изработват на място.²⁵ В края на зимата правят нов обход, за да съберат версиите си и се завръщат по родните места за Великден. Следва нов цикъл на поръчка или покупка на платове, кроене и шиене и поредно пътуване в чужбина.²⁶ В Котел това откъсване от дома се нарича „на скеля“ и продължава от Св. Богородица (15 август) до Рождество Христово (средата на април).²⁷

Имаме само най-груба представа за средните количества плат, с които работят абаджиите. В Родопите, според указанията в краеведческите изследвания, по-едрите занаятчийци успяват да поръчат, разкроят, ушийт и разпродадат като дрехи 200, 300, а някои дори и 500 топа аба (между 1 000 и 2 500 кв. м при около 20 аршина средна дължина на топ в района).²⁸ Майстор средна ръка, каквито били мнозинството абаджии, имал годишно на разположение не повече от 60, 100, 150 топа (300-750 кв. м), а по-дребните занаятчийци се задоволявали само с 30-50 топа (150-200 кв. м).²⁹ Като се знае от „експерименталната етнография“³⁰, че средно за страната един костюм (носия) е около 5,20 кв. м и че в процеса на кроенето се губят около 10 %³¹ е ясно, че едрите абаджии са в състояние да облекат 200-500 души, 50-100 – средните, а дребните – едва 30-50.³²

²³ Пак там, с. 95-96.; Тенева, Н. Абаджийският занаят в Средните Родопи, с. 16.

²⁴ Шивашкият метър.

²⁵ Staneff, S., *Das Gewerbewesen*, p. 12.

²⁶ Най-картинно абаджийския ритъм е предал Ослеков, Л. Копривщица, с. 512-516. Вж. също и Маджаров, М. Спомени, с. 69-70.; Тодоров, Н. За някои промени в цеховата организация, с. 52.

²⁷ Русев, И. Фирми и манифактури, с. 145. Почти същия е абаджийският цикъл и в Родопите: Неделев, Бележки из Сренде-Родопското население, с. 32.

²⁸ Данните за дължина на топ аба в Родопите варират в сравнително тесни граници от 15-16 до 21-22 аршина: Карапетков, П. Славейно, с. 394-395.; Марева, Т. Спомените на бивш абаджия, с. 551.; Тодоров, Н. Балканският град, с. 231-232. (2 споменавания) – дават 21-22 аршина или 14,30-14 м. От друга страна Ташев, Г. Петково, с. 40.; Тенева, Н. Абаджийският занаят в Средните Родопи, с. 17.; Тенева, Н. Родопски занаяти, с. 127.; Неделев. Бележки из Сренде-Родопското население, с. 31.; Тодоров, Н. Балканският град, с. 231 сочат 20-25 лакти (14-15 аршина или 9,50-10,20 м). В друга своя публикация Тодоров говори дори за още по-къси топове от 8, 9 и 12 аршина, но такива размери явно не са били много масови в Родопите: Тодоров, Н. За някои промени в цеховата организация, с. 58-59.

²⁹ Карапетков, П. Славейно, с. 416, 421.; Ташев, Г. Петково, с. 40.; Тенева, Н. Абаджийският занаят в Средните Родопи, с. 18.

³⁰ За „експерименталната етнография“ вж. по-долу в тази глава, както и Приложение 7.

³¹ Указание за загубата на плат при шева, при това само косвено, дава единствено Цончев, П. Нашата текстилна индустрия (из нов път). – Банков преглед, III, 1910, № 4, с. 46. Според него при кроенето на 4,5 млн. кг платове у нас парцалите „не може да бъдат по-малко от 400 000 кг“, или 8,8 %.

³² Събраните с помощта на музеите в страната данни за размера на средната носия у нас са значително по-високи от най-вероятно приблизителната оценка на Н. Тодоров, който твърди, че „при най-добрия случай от 1 топ могли да се ушийт не повече от 2 комплекта дрехи“. Тодоров, Н. Балканският град, с. 232. Както

При около 50 гроша цена за шев на костюм в Кюстенджа през 1861 г.³³ това означава, че годишните доходи майсторите от трите групи са от порядъка на 1 000, 2 000 и 8 500 гроша. От тях трябва да се приспадне между една четвърт и половината за заплащане на работещите при майстора калфа и чираци. Макар твърде груби, представените тук оценки са напълно сравними със съществуващите в литературата сведения, базиращи се на 3-процентния подоходен данък (теметуат), които сочат 500-1 000 гроша годишен доход на мнозинството абаджии.³⁴ Както с основание твърди, макар и за по-късно време, Иван Хаджийски в приходната част на занаятчиите от текстилните занаяти „цареше законът на малките числа“.³⁵

На това, а не толкова на „дълбоката криза“, в която занаятите навлезли в края на 60-те години на XIX в. или на трудностите да се готви за много гърла може да се отдаде неголемия брой калфи и чираци, които един майстор е в състояние да поддържа.³⁶ Въпреки че в литературата от времевременно се срещат романтични твърдения за занаятчийски с по 10-12 помощници³⁷ при мнозинството абаджии средният брой заети е двама (калфа и чирак или пък двама чираци, които не получават или получават само малко възнаграждение).³⁸ Българската марксистка историография обикновено твърди: „Безплатното чиракуване... под предлог, че се учи занаят, било в същност стопроцентова експлоатация на наемен труд.“³⁹ От производствена гледна точка обаче, чираците имат много малка добавена стойност за своите майстори. Те се използват предимно като домашни слуги без да допринасят особено за бизнеса на занаятчиите. През

видяхме обаче в един топ има средно около 5 кв. м плат, толкова, колкото е и според данните от „експерименталната етнография“ средната квадратура на традиционния мъжки и женски костюм.

³³ Mihoff, N. *Contribution*, 1950, pp. 440. В сумата от 50 гроша е включена и цената на плата, която е поне половината, а може би и повече. Горните приблизителни доходи са пресметнати при 25 гроша разходи за шев и толкова – за материал (аба). Почти толкова, 23 гроша, излизат разходите за крой, давани от родопските овчари според Дечев, В. Среднородопско овчарство. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (сбНУНК), XIX, 1903, № 1, с. 11-12. Канев също счита, че за „един кат дрехи“ терзията взема 20 гроша. Канев, К. Момчиловци, с. 507. П. Цончев обаче дава значително по-висока цена от 1-1 ½ турски лири (ок. 140 гроша), при това само за шев. Цончев, П. Шивашкият занаят в Габрово. – спБИД, XIV, 1910, № 5, с. 350. Огромната разлика между двете сведения можем да си обясним само с вида на костюмите. Докато в първия случай (Кюстенджа, Родопите) изрично е подчертано, че става дума за „обикновена носия“, то при втория дрехите би следвало да са с богати декорации от гайтан, които се апликират по-трудно и отнемат време. Ако все пак използваме указанието на Цончев, то годишните доходи на абаджиите биха скочили твърде високо – между 4 и 70 хил. гроша, нещо, което очевидно не би могло да бъде вярно.

³⁴ Опис на османотурски документи за занаяти и търговия (XVI-XIX в.). С., 1993, с. 305, 323, 351, 383.; Тодоров, Н. Балканският град, с. 354. Видно е освен това, че декларираните пред данъчните органи доходи разбираемо са малко или повече под реалните.

³⁵ Хаджийски, И. Съчинения. С., „Български писател“, 1974, Т. 1, с. 105.

³⁶ За този аргумент на Н. Тодоров вж. и вече цитираната му статия „Из историята на карловското абаджийство“, с. 151. М. Маджаров пък твърди, че приготвянето на храна три пъти на ден била огромна отговорност за занаятчийските съпруги, поради което майсторите предпочитали да дават работа на парче навън, а не да вземат при себе си много чираци и калфи. Маджаров, М. На Божи гроб преди шестдесет години и днес. Спомени, пътни бележки и впечатления. С., „С. М. Стайков“, 1929, с. 7-8.

³⁷ Арнаутов, М. Из миналото на Котел. Заселване, бележити личности, стопански живот, фолклор. – Годишник на Софийския университет, Историко-Филологически факултет. Т. 27. С., „Графика“, 1931, с. 58. Макар и косвено, същото твърдение за много калфи и чираци при един майстор вж. Цонев, С. Към въпроса за еснафските организации, с. 16.

³⁸ До подобен извод стига и Н. Тодоров: „Основната маса от абаджиите в България работела без помощници или от време на време с по един или двама чираци“. Тодоров, Н. За някои промени в цеховата организация, с. 70.

³⁹ Косев, К. За капиталистическото развитие, с. 52.; В по-омекотена форма твърдението може да бъде открито и в: Тодоров, Н. За някои промени в цеховата организация, с. 66.

първите две от обикновено тригодишния период на чиракуване 10-12-годишните младежи получават само подслон и храна. Животът им е изпълнен с много лишения, унижения, а често – и с физическо насилие. Едва през третата година, достигнали статут на „калфичка“, на чираците се дава скромно възнаграждение, което според някои описания е 40 гроша годишно плюс два чифта емини (чехли) за горе-долу същата сума.⁴⁰ За абаджията чиракуването вероятно има значение само като бъдеща инвестиция. След три-четири години, когато произведеният в калфа младеж почне да участва в производството, той престава да бъде просто допълнително гърло за хранене, както твърди в спомените си М. Маджаров⁴¹ и вече е в състояние да окаже реално съдействие за увеличаване на производството. Трудът на калфата обаче вече се заплаща, при това, както ще видим, не много по-ниско от този на майстора.

Гайтанджиите

Свидетелство за нарастващото търсене извън държавния сегмент за военни униформи е и изключителният успех на гайтана, една модна, дори луксозна стока, която бързо фокусира потребителските желания на млади и стари, богати и бедни. Защото „дрехи без гайтан бива ли“?

Заради изключителната трудоемкост на ръчното плетене на гайтан производството му бързо се механизира. Като първата относително по-сложна машина, която се внедрява и произвежда масово у нас⁴² историята на технологичния трансфер на чарка е изключително интересна и налага да бъде разказана в детайли.

Причини за текстилния бум

Ако в началото важен подтик за отпочване на текстилния бум играят държавните поръчки за армията, то от 40-те години на XIX век продължаващият ръст на производството все повече започва да разчита на пазарно търсене на населението. Три ключови фактора стимулират все по-масовото потребление на платове, гайтани и други вълнени стоки (чорапи, одеяла, килими): разрастването на градовете, стопанската либерализация и танзиматските реформите, както и демографският бум.

Първо, през продължителния период на политическа нестабилност, известен в нашата литература като „кърджалийско време“ драстично ерозира способността на централната власт да осигурява контрол и сигурност в провинциите на Османската империя.⁴³ През тези бурни и несигурни десетилетия селата и по-малките градове не са в състояние да гарантират имота и живота на своите жители. Много от тях (като Арбанаси, Станимака, Панагюрище, Копривщица, Калофер и др.) са разграбени от вилнеещи бандити или аянски армии. Само добре укрепените, многолюдни и по-големи градове успяват да отблъснат набезите на разбойниците. Бягайки от размириците, много българи търсят защита в по-големи пазарни центрове. Точно обратната е практиката през предходните векове. Възползвайки се от относителната им сигурност и по-благоприятен климат местното население дълго предпочита по-малки, „по-невидими“ и по-

⁴⁰ За цената на обувките единственото открито сведение е от 1860 г. за Ески Джумая (дн. Търговище), където чифт, но на едро, се продава по 22,92 гроша. Michoff, N., *Beiträge*, 1953, pp. 144-146, 150-152. За Калофер обаче Н. Начов не указва чираците да са получавали хак. Начов, Н. Калофер в миналото, с. 47. К. Косев пък твърди, че „чираците били задължени в продължение на 3 години да работят без заплата, само срещу прехрана“. Косев, К. За капиталистическото развитие, с. 73.

⁴¹ Маджаров, М. На Божи гроб, с. 7-8.

⁴² Терзиева, К. За казанлъшкия произход на гайтаневия чарк. – Казанлък в миналото и днес. Т. 4, Казанлък, Исторически музей „Искра“, 1994, с. 218.

⁴³ Мутафчиева, В. Избрани съчинения. Т. 2. Кърджалийско време. Пловдив, „Жанет 43“, 2008. 428 с.

изолирани места, главно в планините. Невъзможно е да се направят точни оценки, но изглежда доста вероятно, че в края на XVIII и началото на XIX век градското население се увеличава от малко под 10 на над 15 процента.⁴⁴ Дори при най-грубите изчисления това добавя поне 85-100 хил. нови купувачи на година около 1826 г. След прекършването на регионалния сепаратизъм и възстановяването на реда в провинциите на империята, тези нараснали вече градове се превръщат във важни консумативни центрове, които допринасят за увеличеното търсене на текстил. Към това трябва да добавим и близостта на османската столица, която заедно с Одрин и Солун винаги е привличала значителни доставки на храна, дрехи и други стоки от съседните български територии.

Второ, предприетите от края 30-те години на XIX в. стопански реформи и търговска либерализация имат важни демографски и икономически последици. През 1842 г. са окончателно приложени търговските споразумения с европейските държави от 1837-1838 г. Те отменят съществуващите от векове забрани за износ на зърно, както и всички държавни монополи.⁴⁵ Реформата има незабавен ефект върху селскостопанското производство. Чуждестранните наблюдатели са впечатлени от учебникарския ефект на търговската либерализация върху земеделието.⁴⁶ Най-достоверните налични данни, отразени в консулските доклади от онова време, сочат 25,1 % годишен ръст на износа на зърно през 40-те години (повечето от увеличението е реализирано през първите 1-2 години). Големи участъци земя, които от столетия пустеят поради грешни, непазарни стимули (фиксираны цени на нива, значително под пазарните, задължителни държавни доставки и забрана за износ), за първи път са вкарани в обработка.

Трето, реформите и търговската либерализация водят не само до бързо увеличаване на износа (и производството), но и до небивал до тогава демографски бум. Наличните данни са доста противоречиви, но както изглежда населението в българските земи вероятно започва да нараства непосредствено след като през 20-те години на XIX век централната власт успява най-сетне да възстанови относителния ред и спокойствие в империята. Може да се предположи, че в началото увеличената раждаемост е продиктувана от естественото желание да се компенсират отложените бременности през смутните кърджалийски времена. Процесът обаче продължава с нарастваща сила след отменените забрани за износ на зърнени храни и последвалия след това бум в производството и експорта на жито и други селскостопански култури. Немаловажна е и ролята на предприетите в средата на XIX век мерки за борба с чумните и холерните епидемии.⁴⁷ Заедно с подобреното хранене и сравнително по-здравословните условия на живот това води до намаляване на смъртността, в това число и детската смъртност. Взети заедно, всички тези фактори допринасят повишената след периода на дълга несигурност времена раждаемост да не

⁴⁴ В случая като градско население се дефинират жителите на селища с над 5 000 души. Според Дж. Лампе и М. Джаксън в средата на XIX век нивото на урбанизация в българските земи е 20 %. В светлината на цитираната по-горе богата демографска литература тази оценка изглежда завишена. Lampe, J., M. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations* (Bloomington, 1982), p. 140.

⁴⁵ Беров, Л. Към въпроса за аграрните отношения у нас по време на Освобождението. – Трудове ВИИ, III, 1956, № 2, с. 71-73.; Беров, Л. Ролята на задължителните държавни доставки, с. 149-150.; İnalçık, H., D. Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (Cambridge, 1994), pp. 825-826.

⁴⁶ Michoff, N., *Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens (Offizielle Dokumente und Konsularberichte, v. 2. Österreichische Konsularberichte* (Sofia, 1943), pp. 50, 71, 80, 89-90, 116; Michoff, *Contribution* (1950), pp. 173-174, 188-189.

⁴⁷ Манолова-Николова, Н. Чумавите времена (1700-1850). С., „ИФ-94“, 2004. 315 с.

затихне няколко години по-късно, както обикновено се случва в други подобни случаи (след войни, катаклизми или масови епидемии). Вместо това, населението продължава да се увеличава с впечатляващи темпове и през следващите десетилетия.

Османската статистика не дава солидни данни, позволяващи да се опишат по-точно тези демографски процеси. Затова използвам сравнението между броя на възрастните мъже (*nüfuz*) дадени Тодоров за 1831 и ок. 1870 г. сочещо средно годишно увеличение с 16,9 промила в рамките на териториите, грубо попадащи в днешните български граници при 14,4 промила след Освобождението.⁴⁸ Това, което може да се каже с относителна сигурност на база на тези приблизителни данни е, че за по-малко от 50 години населението в границите на днешната българска държава нараства два пъти. Паричните доходи от износ на зърно и други селскостопански стоки носят, ако не просперитет, то поне известно подобряване на стандарта на живот в нашите земи. В сравнение с началото на века, в навечерието на Освобождението българите са не само по-многобройни, но и сравнително по-заможни спрямо нивата от края на XVIII и първите десетилетия на XIX в. Това стимулира тяхното потребление на селскостопански и промишлени стоки, в т.ч. и на интересуващите ни в настоящото изследване текстилни произведения.

Индустриализация във време на деиндустриализация. Алтернативни обяснения

Как можем да обясним българският текстилен бум в момент, когато в целия останал свят традиционните промишлени производства западат, а икономиките им се деиндустриализират? М. Паларет счита, че причините за безспорния успех на нашите гайтани и аби се крие в (1) „желязната яка на чифлиците“ и (2) в богатите и влиятелни притежатели на огромни овчи стада. Двата фактора, твърди британският изследовател, възпрепятстват миграцията на населението от текстилните райони към низините, където то да се захване със земеделие, подтиквано от нарасналите експортни възможности след 1842 и увеличаващите се до 1873 г. цени на зърнените храни. По този начин бил създаден „изкуствен излишък от работна ръка“ в предпланините (Копревщица, Самоков, Котел, Панагюрище, Габрово и др.), което осигурило на местните вълнени занаяти достатъчна работна ръка.⁴⁹

И двете хипотези могат да бъдат отхвърлени сравнително лесно. В нашата литература отдавна е установено, че чифлиците заемат незначителна част от обработваемата площ.⁵⁰

⁴⁸ Тодоров, Н. Балканският град, с. 296, 307.

⁴⁹ Palaret, M. 'Decline', pp. 335-342. Трябва да се отбележи, че тезата за „желязна яка на чифлиците“ не се радва на особена популярност в литературата. В своето изследване върху българската икономика Lampe, J., *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century* (London, 1986), p. 21 предлага по-правдоподобно обяснение за т. нар. от него „запустели низини“. Според Лампе експлоатацията, на която са подложени в чифлиците кара местните селяните да избягат към „по-малко достъпните планини“. Трябва да се каже обаче, че напускането на плодородните равнини и бягството към планините е явление, което съществува поне от няколко века преди появата на чифлиците и не е предизвикано от тях.

⁵⁰ Беров, Л. Към въпроса за аграрните отношения, с. 67-102.; Беров, Л. Аграрното движение в Източна Румелия по време на Освобождението. – ИПр, XII, 1956, № 1, с. 3-35.; Беров, Л. Промени в разпределението на поземлената собственост в Северна България през първите две десетилетия след Освобождението. – ИИИ, 1984, Т. 27, с. 224-272.; Димитров, С. Чифлишкото стопанство през 50-те-70-те години на XIX век. – ИПр, XI, 1955, № 2, с. 3-34.; Разбойников, Ат. Чифлици и чифлигари в Тракия преди и след 1878 г. – ИИИ, 1960, Т. 9, с. 143-181.; Тодоров, Н. Нови данни за аграрните отношения у нас през 60-те години на XIX в. – ИПр, XIV, 1958, № 5, с. 102-113.; Тодоров, Н. По някои въпроси за икономическото развитие и зараждането на капитализма в българските земи под турско владичество. – ИПр, XVII, 1961, № 6, с. 87-105.; Христов, Хр. Прилагане на капиталистически начин на производство в българското селско стопанство през 60-те и 70-те години на XIX в. – ИПр, XX, 1964, № 1, с. 78-86.

Огромната част от земята се обработва екстензивно като всяка година между $\frac{1}{2}$ и $\frac{1}{3}$ от нея се оставят на угар (т.е. не се разорават, за да се възстанови плодородието им).⁵¹ Въпреки демографския бум, гъстотата на населението остава много по-ниска – около 31 души на кв. км през 1870 г. при около 75 души в Централна и Западна Европа. Ето защо дори в края на 80-те години на века внимателните изследователи продължават да твърдят, че нашите полета напомнят на Америка и всеки може спокойно да намери в тях достатъчно „свободна“ земя. Не бива да се забравя и, че след либерализацията на търговията със зърнени храни чифликчиите имат сериозен мотив да привлекат работници от предпланините, където гъстотата на населението е значително по-висока, за да обработват изцяло своите имоти. Последното се признава и от самия Паларет. Ето защо той набляга главно на „мощните и влиятелни скотовъдци“. Според него това са „богати християнски квази-благородници“ (чорбаджии), както и мокани и юруци (последните две – полу-номадски християнски и мюсюлмански племена). Те били достатъчно влиятелни, за да попречат на притока на хора от планините, запазвайки равнините за своите стада.⁵² В действителност, сочените от Паларет едри скотовъдци са твърде малобройни (моканите – едва 4 000 души в средата на XIX век при това чужди, австрийски поданици) и политически слаби, за да наложат каквото и да е „ограничаване на обработването на земя“.⁵³ Напротив, всеизвестен факт е, че котленските чорбаджии, прочути със своето богатство и огромните си стада, които наброяват по няколко десетки хиляди овце, са принудени да изоставят зимната паша в „Долното поле“ край Бургас, което след 40-те години на века започва да се обработва много по-масово. Вместо това котленци прехвърлят стадата си в Добруджа, почти обезлюдена след серията от руско-турски войни.⁵⁴

Изглежда, причините за необяснимия на пръв поглед текстилен бум и за „изкуствения излишък от работна ръка“ в предпланините трябва да бъдат търсени другаде. Първо, не бива да се забравя, че износът на жито е възможен главно в районите с по-лесен достъп до пристанищата. Отглеждането на зърнени култури за експорт сравнително бавно „напредва“ във вътрешността на страната поради, както го описва един чуждестранен наблюдател, „плачевно състояние на пътната инфраструктура“.⁵⁵ Дори основните артерии са проходими предимно през сухия летен сезон. Натоварените до ритлите каруци с пшеница и царевица за износ се теглят от двойка волове. Поради това те са бавни, малки и с твърде примитивна конструкция.

Вътрешният транспорт е не само бавен и примитивен, но и много скъп.⁵⁶ Появата на железниците през 60-те и 70-те години в България не води до значителни промени. Тарифите на новите жп компании са толкова високи, че селяните обикновено предпочитат да прекарат седмица по неравните и несигурни пътища, отколкото да им платят 3 до 4 дневни надници (10-

⁵¹ Мошнин, Н. А. При-Дунайская Болгарія (Дунайскій вилайет). Статистико-економическій очерк. – Славянский сборник, № 2, СПб, Издание Петербургскаго отдела Славянскаго комитета, 1877, с. 372.

⁵² Palairret, M. 'Decline', pp. 335-338.

⁵³ Тонев, В. Добруджа през Възраждането (културен живот, църковно-национални борби, революционни движения). Варна, „Държавно издателство“, 1973, с. 19.; Миятев, П. Документи за използване на добруджанските пасища от трансилвански овчари (мокани). – ИИИ, 1964, Т. 14-15, с. 443-454.

⁵⁴ Дуков, Л. Развитие и организация на котленското овцевъдство в Добруджа. – Известия на Етнографския институт и музей, XXII, 1974, № 15, с. 53; Константинов, Д. Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов преглед. Жеравна, Читалище „Единство“, 1948, с. 65.

⁵⁵ Michoff, N., *Contribution*, 1941, p. 10.

⁵⁶ Беров, Л. Равнището, с. 34-38.; Berov, L., 'Transport Costs and Their Role in Trade in the Balkan Lands in the 16th-19th Centuries', *Bulgarian Historical Review*, 3 (1975), 4, pp. 74-98.

14 гроша).⁵⁷ С изключение на р. Марица българските земи не разполагат с вътрешни плавателни реки. Според пресмятанията на чуждите консули пренасянето на пшеница от района на Пловдив до пристанищата на Егейско море (около 330 км) струва четири пъти повече отколкото между Париж и Марсилия (770 км). На километър разликата е почти 10 пъти!⁵⁸

Лошият вътрешен транспорт поддържа цените във вътрешността значително по-ниски от тези в дунавските и черноморските пристанища. Детайлно проучване на италианския консул в Русе разкрива, че през 1871 г. селяните, живеещи далеч от Дунава получават само половината от цената, плащана на износните станции. Разбира се, разликата между двете зависи до голяма степен от разстоянието, което производителят трябва да преодолее, за да достави излишък си от храни на търговската скеля. Грубите ми изчисления показват, че земеделските стопани, живеещи на около 100 километра във вътрешността, плащат около една трета от пазарната цена като транспортни разходи.⁵⁹

Лошите перспективи за износ в райони, отдалечени на сто и повече километра от пристанищата, правят обработването им неособено привлекателно. Това очевидно свива рязко мотивацията на селяните от планините да мигрират към иначе плодородните, но откъснати от износните дебушета равнини. Особено непривлекателни за заселване трябва да са били най-западните части на Източно-тракийската низина, в предпланините на която процъфтяват повечето проиндустриални градове (Калофер, Сопот, Карлово, Панагюрище, Копривщица, Пирдоп). Железниците достигат тази част на Тракия едва в средата на 70-те, само няколко години преди Освобождението. Положението в Северна България (Дунавският вилает) е значително по-добро. Това не е резултат по-добра пътна инфраструктура, а на съществуващите географски дадености. Обградени от р. Дунав на север и от Черно море на изток, почти всички части на хълмистата равнина са на разумно разстояние от международните търговски маршрути от около или само малко над 100 км. Така, може да се очаква, че жителите на северните склонове на Стара планина имат много по-голяма мотивация да мигрират към полето, отколкото техните съседи, обитаващи южната страна на Балкана. По-добрите перспективи за износ и по-късите разстояния до търговските скели най-вероятно са причина за по-голяма гъстота на населението на север и създават „изкуствен излишък от работна ръка“ на юг, ако използваме терминът, изкован от Паларет.⁶⁰

Второ, едно по-внимателно проучване на регионалната демография ще разкрие, че Паларет сериозно надценява нуждата на текстилните занаяти работната ръка. Неговата оценка за броя на заетите – 72 500 души⁶¹, изглежда правдоподобна и не се различава съществено от това, което смятаме, че са били необходими хора за производство на аба, шаяк и гайтан (ок. 90 000).⁶² Паларет обаче изглежда пропуска, че планинското население, обитаващо Балкана и Родопите,

⁵⁷ Михов, Принос, с. 448.

⁵⁸ Ibid, p. 331.

⁵⁹ Тази изчисления съвпадат с оценките на съвременниците, според които транспортните разходи съставляват 30 до 40 % от продажната цена. Michoff, N., *Contribution*, 1950, p. 176; Михов, Н. Принос, с. 307). За по-ранните XVII и XVIII в. Лампе и Джаксън твърдят, че превоз на 100 мили (62 км.) по суша оскъпява стоките с 50 до 100 %. Lampe, J., M. Jackson, *Balkan Economic History*, p. 28.

⁶⁰ Респективно, 37.6 и 30.3 души на квадратен километър, северно и южно от Стара планина.

⁶¹ Palairret, M. 'Decline', pp. 351.

⁶² Представената по-подробно в следващата глава и Приложение 8 моя оценка за потребната на текстилните браншове работна ръка е близка до тази, дадена от Лампе за 100 000 души. Lampe, J. *Bulgarian Economy*, p. 22.

ок. 1870 г. е приблизително 450 000 души⁶³ и е достатъчно голямо, за да задоволи както нуждите на абаджиите, така и нарастващата миграция към Дунава, Добруджа и Румъния.⁶⁴

Географията и инфраструктурата вероятно обясняват местоположението на текстилната протоиндустрия в съвременните български граници. В по-широкия балкански контекст обаче уменията, традициите, нивото на урбанизация, гъстотата на населението и чуждестранната конкуренция също играят важна роля за определяне защо текстилното производство оцелява и процъфтява в Тракия и Родопите в момент, когато не успява да се развие (Босна , Албания, Сърбия) или е изцяло унищожено под натиска на европейския внос (Солун, Тесалия). През вековете, текстилни изделия се произвеждат в няколко по-големи града на Европейска Турция (Цариград, Солун, Одрин, Пловдив, Сливен, Пазарджик, Русе, Шумен и няколко по-малки подбалкански селища като Котел, Карлово и др.) от майстори, организирани в еснафи.⁶⁵ След разпускането на еничарския корпус и създаването на модерна османска армия през 1826 г. централизираните поръчки за униформи са насочени към селищата със съществуващи умения и традиции във вълненото производство. Както обаче показва наскорошно проучване на Лапавицас и Чакъроглу, по това време процъфтяващата от няколко десетилетия текстилната промишленост на Солун е вече унищожена от западната конкуренция.⁶⁶ Пловдив и Сливен, вместо това, успяват да се възползват от сравнително изолираното си местоположение, на 200-300 км навътре от главните пристанища.

Да плуваш срещу течението

В световната литература отдавна се е наложило мнението, че само шепа страни от „бедната периферия“⁶⁷ успяват да избегнат деиндустриализацията, предизвикана от всепомиращата западна конкуренция. Бързата индустриализация, първо във Великобритания, а след това и в останалите части на Западна Европа и САЩ, рязко намалява международните цените на фабричните стоки и повишава търсенето на суровини. Съществувалите от векове занаятчийски производство (протоиндустрия) в известните днес като развиващи се страни (напр. Индия, Османската империя и др.) не устоява под напора на евтините промишлени продукти и бързо запада. Вместо това, подтиквана от нарастващите им цени, „периферията“ се специализира в производството на селскостопански продукти, превръщайки се постепенно в „суровинен придатък“ (по Ленин) на мощните индустрии в „промишленото ядро“. Промяната в условията на търговия⁶⁸ – нарастващи цени на суровините при спадащи цени на фабрикатите, дава мощен

⁶³ Изчислено по данните в Теплов, В. Материали для статистики Болгарии, Оракии и Македонии. СПб, „А. Траншея“, 1877. 290 с.

⁶⁴ Велики, К., В. Трайков. Българската емиграция във Влахия след Руско-турската война 1828-1829 г. (сборник от документи). С., „Издателство на БАН“, 1980. 452 с.; Трайков, В., Жечев, Н. Българската емиграция в Румъния. XVI век – 1878 година и участието ѝ в стопанския, общественно-политическия и културния живот на румънския народ. С., „Наука и изкуство“, 1986. 386 с.

⁶⁵ Тодоров, Н. Балканският град, с. 199-206.; Lampe, J., M. Jackson, *Balkan Economic History*, p. 26.

⁶⁶ Lapavitsas, K., P. Cakiroglu, *Capitalism in the Ottoman Balkans: Industrialization and Modernity in Macedonia* (London, 2019), p. 30.

⁶⁷ „Бедната периферия“ е термин, въведен от Джефри Уиламсън в книгата му Williamson, J., *Globalization and the Poor Periphery before 1950* (Cambridge, Mass., 2005).

⁶⁸ Условия на търговия (terms of trade, съкратено: TOT) е икономическо понятие описващо съотношението между вносните и износните цени на стоките, търгувани от дадена страна. При повишаване на износните за сметка на вносните цени върху икономиката се оказва силно въздействие да пренасочи повече ресурси към износните отрасли (т. нар. Холандска болест) и, в случая на повечето земеделски страни, това води до деиндустриализация.

тласък за развитие на индустриалното производство в „центъра“ и аграризиране на „периферията“.

Необичайната хронология на българския текстилен бум (по време на всеобща деиндустриализация в „бедната периферия“) се нуждае от специално обяснение. По някакъв странен и почти недискутиран в литературата до сега начин нашата протоиндустрия успява не само да се опази от разрушителните сили на „бума на условията на търговия“, но и да постигне впечатляващ ръст, трудно съпоставим със случващото се в Индия, Китай, Египет или анатолийските провинции на Османската империя. Същевременно, българското текстилно производство изпада в дълга рецесия около средата на 70-те години на XIX век в момент, в който в останалата част на „бедната периферия“ съотношението между вносни и износни цени най-сетне се променя в полза на вторичния сектор и силите на деиндустриализацията видимо отслабват.⁶⁹ Разгадаването на тази поразителна асинхронност на българския текстилен възход и упадък налага да се изчислят българските нетни бартерни условия на търговия (индекс на Фишър) от 1840 г. нататък през няколко ключови години до 1912 г.

За разлика от други части на Османската империя (Анадола, Египет, Гърция), поради своята география, отдалеченост и високите разходи за вътрешен транспорт, България има относително по-слаби връзки със световния пазар, което до известна степен компенсира унищожителния ефект от бума на условия на търговия. Търговските потоци на българските земи с останалия свят (включително и с другите части на империята), които успях реконструирам тук, ясно сочат в тази посока.⁷⁰ Между 1857 и 1876 г. българският експорт (по постоянни цени от 1911 г.) постига годишен ръст от 1,1 % в сравнение с 1,9 процента между 1886 и 1911 г. Основната част от това увеличение е постигнато през първите няколко години (1840-1842 г.), последвано от намаляване както на вноса, така и на износа през 50-те. С края на Кримската война търговията се връща към нивата си от предното десетилетие, като леко се свива в началото на 70-те. Тази търговска конюнктура е доста по-различна от онази в основните райони на империята (Мала Азия, Цариград), където според Памук и Уиламсън „търговията расте по-бързо преди 1870 г., отколкото след нея“.⁷¹

Структурата на експорта също играе много важна роля за асинхронността на българския текстилен възход и упадък. Фактът, че нашите земи изнасят не само селскостопански стоки, но и текстил, вероятно може да обясни сериозните им различия с анадолските провинции на империята. Ранната специализация във вълненотекстилно, а не в памучно производство най-вероятно е ключова за текстилния ни бум преди 1875 г. Данните сочат, че между 1820 и 1870 г. памучните платове поевтиняват с над 70 %, при около 50 % за камгарните вълнени тъкани през приблизително същия период (1816-1856 г.). В Османската империя обаче цените на вносните вълнени платове изглежда падат само с 18 %, докато обикновените памучни хасета и американ поевтиняват с почти 90 %.⁷²

⁶⁹ Ibid. Pamuk, S., J. Williamson, 'Ottoman De-industrialization'.

⁷⁰ Подобни са и интуитивните впечатления на Ив. Сакъзов, според който „дори до средата на XIX в. Турция твърде малко търгувала с европейските страни, главно поради лошите пътища и голямата несигурност в международната размяна“. Сакъзов, Ив. Развитие на градския живот, с. 688.

⁷¹ Pamuk, S., J. Williamson, 'Ottoman De-Industrialization' p. 162.

⁷² Памучните цени са заети от Mitchel, B., H. Jones, *Second Abstract of British Historical Statistics* (Cambridge, 1971), p. 195, а тези на по-фините камгарни вълнени платове от James, J., *History of Worsted Manufacture in England from the Earlier Times* (London, 1857), p. 378, 539. Цените на вносните европейски памучни платове са събрани от различните томовете на Михов отразени подробно в Приложение 4.

В сравнение с много по-интегрирани области от хинтерланда на Солун, Измир или Цариград българските земи изграждат значително по-слаби връзки със световния пазар. Нашите абаджии задоволяват предимно търсенето на също така изолирани и отдалечени от световните търговски потоци зони (вътрешна Мала Азия, Северна Македония, Косово, Босна), където успяват да натрупат достатъчно опит, знания и капитал, позволили им успешно да премерят сили с несравнимо по-фините и не по-скъпи европейски тъкани дори в имперската столица. Руско-турската война от 1877-1878 г. отваря рязко България за останалия свят, но за нейно нещастие това се случва в разгара на продължителната земеделска депресия (1873-1896 г.).

ВТОРА ГЛАВА.

ОТ РЕЦЕСИЯ КЪМ РАСТЕЖ (СРЕДАТА НА 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. – 1912 г.)

Картографиране на текстилната рецесия: цени и заплати срещу „нечуваната сиромашия“

В нашата историография цари сериозно несъгласие кога точно българското занаятчийско производство достига своя зенит и започва да запада. Повечето изследователи считат, че „след Кримската война“ (1853-1856 г.), протоиндустрията навлиза в криза под въздействието на нарастващата чуждестранна конкуренция.⁷³ Именно в тази стопанска рецесия Хр. Гандев търси основните причините за разрастващото се национално-освободително движение и за Априлското въстание от 1876 г.⁷⁴ От своя страна Л. Беров и Н. Тодоров са малко по-предпазливи и след Кримската война са склонни да видят само „обща стагнация“ на занаятите.⁷⁵ Майкъл Паларет е един от малцината, които не приемат битувашата в нашата историография периодизация и търси началото на кризата едва след Освобождението.⁷⁶ Паларет счита, че в резултат на Руско-турската война от 1877-1878 г. и последвалото я изселване на значителна част от турското население, до тогава прикляснените в „желязна яка на чифлиците“ плодородни равнини се отварят за заселване. Българите от предпланините бързо се възползват откритите се възможности и изоставят старите протоиндустриални центрове. Миграцията към долините на Дунав и Марица предизвиква повишаване на цената на труда и суровината (вълната), тъй като в предпланините остават по-малко овчари, тъкачи и предачи. Промените водят до прекършване на по-нататъшния растеж на текстилната промишленост.⁷⁷

Новосъбраните тук данни за търговията не дават подкрепа на наложените се оценки за засилваща се конкуренция след Кримската война довела до криза на занаятчийството. Можем обаче да очакваме влошаване на стопанската ситуация и начало на рецесия в текстилните производства по време на дълбоката Източна криза, предизвикала фалит по външния дълг на Османската империя, девалвация на валутата, въстания в Босна и Херцеговина и България, и последвалите ги Сръбско-Турската и Руско-Турската война.

Вместо един „голям взрив“, след Кримската война (според българска историография) или след Руско-турската война (Паларет), по-скоро виждаме поредица от възходи и падения в различни текстилни подсектори със свои собствени хронологии (първо упадък на памучното производство, а след това и на коприненото). Все пак, трябва да се отчете, че рецесията, започнала в началото на 70-те години е с различна степен и обхват от предишните. Първо, тя засяга едновременно няколко подсектора, включително най-динамичния текстилен подотрасъл – гайтанджийството. Второ, тя имал дълбок, структурен характер, тъй като слага край на домашното и (до голяма степен) на занаятчийското ръчно производство на вълнени изделия, което се механизира чрез новоизградените в страната фабрики. Този процес върви успоредно и със значително намаляване на броя заети в текстилния сектор. Машините заместват десетките

⁷³ Натан, Ж. Стопанска история. С., „Наука и изкуство“, 1955. 570 с.; Хинков, Хр. Ст. Занаятчийството в България (минало, настояще и средства за подпомагането му). С., Печатница „Франклин“, 1926, с. 36; Косев, К. За капиталистическото развитие, с. 22-23.; Staneff, S., *Das Gewerbewesen*, p. 21.

⁷⁴ Гандев, Хр. Априлското въстание, с. 22.

⁷⁵ Беров, Л. Равнището, с. 29-30.; Тодоров, Н. Балканският град, с. 208-209.

⁷⁶ Palairat, M., 'Decline', p. 342.

⁷⁷ Ibid, pp. 344-348, 353-354.

хиляди предачки и тъкачки и това води до болезнено свиване на жизнения стандарт на все по-трудно оцеляващите занаятчии и работещи по домовете си производители. И накрая, както скоро ще видим, следосвободенската рецесия е придружена и от общ спад в потреблението, предизвикано от продължителната икономическата стагнация (Дългата депресия (1873-1896 г.) и краевековната криза (1897-1902 г.).

На пръв поглед тезата на Паларет изглежда по-убедителна. Емперичната ѝ проверка със събраните тук нови данни обаче показва, че повишението на цените и заплатите около и след Освобождението е краткотрайно явление, предизвикано от икономическото разстройство в резултат на войната. Към 1884 г. разрушителните ефекти от войната са вече преодоляни, руското злато – имобилизирано в покупки на бивши турски земи, а реколтите са се върнали към нормалното си ниво.⁷⁸ Около средата на 80-те, както цените на вълната, така и заплащането на труда се коригират надолу, връщайки се около нивата си преди Освобождението. През следващите две десетилетия до 1904 г. те остават ниски, следвайки световните тенденции по време на Дългата депресия (1873-1896 г.).

Съвременниците също не подкрепят хипотезата на Паларет за нарастване на заплатите в старите текстилни центрове непосредствено след Освобождението. С. Станев например твърди, че онези, които остават в Копривщица, Калофер или Панагюрище са принудени да се задоволят с много по-ниски заплати заради разрухата, настъпила в бившите гайтанджийски центрове след въстанието и войната.⁷⁹ Работническата преса от края на XIX век също енергично отхвърля твърденията за някакво рязко повишаване на надниците след 1878 г.

„Нечуваната сиромашия“ в градовете, която толкова картинно описват дописките в социалистическия печат отчасти обяснява и защо, въпреки падналите цени на зърнените храни, земеделците не напускат масово селата, здраво вкопчили се в малките си ниви. Направените от мен проучвания показват, че жизненият стандарт в градовете е дори по-нисък от този в селата. По вековна традиция българският земеделец оцелява като допълва недостатъчните си парични приходи чрез консумация на произведени в собственото домакинство храна, напитки, горива и облекло. Възможностите на занаятчии, работници и мнозинството от нископлатени чиновници да се борят с бедността чрез самозадоволяване са много по-ограничени. През 1907 г. селяните консумират средно дневно 3 750 калории в сравнение с едва 2 560 за работническите семейства, през 1925 г.⁸⁰ Освен, че ядат по-малко и по-слабо питателна храна фабричните работници прекарват значително по-дълго време на работното си място от своите селски събратя. Индустриалната анкета от 1909 г. сочи, че годишната натовареност в промишлеността е 3 300 часа.⁸¹ Цитираното вече няколкократно проучване на Попов и Пенчев за с. Касилак пък установяват годишно заетост от 2 350 часа.⁸² Земеделците не само работят близо месец по-малко на година, но и продължителността на техния работен ден с цял час по-кратък.⁸³ Малцината

⁷⁸ Илиев, Ат. Старо-Загорски окръг в народо-икономическо отношение. Ст. Загора, Печатница „Знание“, 1885, с. 32. Същото наблюдение за връщане на цените към предишните им нива през 1883 г. прави Иречек, К. Княжество България, с. 178-179. Ценовата тенденция се преобръща през 1884 г. и според Икономика на България до социалистическата революция, с. 378.

⁷⁹ Stanef, S., *Das Gewerbewesen*, p. 63.

⁸⁰ Изчислено по Домакински бюджети, Книга II, с. 234 и Попов, К. Г., П. Пенчев, Село Каси-лак, с. 102-313.

⁸¹ Анкета на насърдаваната индустрия през 1909, с. 32-40.

⁸² Попов, К. Г., П. Пенчев, Село Каси-лак, с. 102-313.

⁸³ Цитирайки доклад на белгийския консул в София от 1880 г. Паларет подчертава, че различните празници, които селяните спазват годишно достигат до 150 дни, през които „нищо не се работи“. Palairret, M., *Balkan Economies*, p. 178. Проучване на Софийската търговско-индустриална камара от 1910 г. показва,

съвестни инспектори по труда и хигиената във фабриките са ни оставили откровени описания на нерадостните условията, при които работят и живеят българските работници.⁸⁴ Още по-покрътителни са сведенията, които често пълнят колоните на работническия печат.⁸⁵ Без да е охолол, в сравнение с това животът на селяните е относително по-здравословен, а храната – по-обилна и питателна. Така, ако обобщим, нито условията на село тласкат жителите му към града, нито стандартът на живот в промишлените центрове е достатъчно атрактивен, за да привлече земеделските стопани да напуснат бедното си, но сигурно съществуване. За близо половин век българската икономика остава впримчена в този порочен кръг, обричащ я на дълга стагнация и провалена структурна трансформация.

Ефектът на доминото: турската емиграция

Макар да няма очаквания от Паларет ефект (трайно повишаване на цени и надници) турската емиграция оказва важно въздействие върху текстилното производство по два други канала. Първо, съгласно Берлинския мирен договор от 1878 г. българите са задължени да изплатят, макар и по-ниски от пазарните цени, заграбените в хода на войната и непосредствено след това турски земи. Мненията в литературата за тези трансфери се разминават значително при оценки вариращи от 40 до 80 милиона лева.⁸⁶ Без значение коя от двете цифри приемем е ясно, че изплащането на турските земи поглъща между 100 до 200 % от всички спестявания в страната

че общият брой на празниците (официални, църковни и неделни) все още е средно 134 дни. Нещо повече, в Софийско, Врачанско и Берковско „нашето население празнува 3/5 от годината“. Същевременно фабричните работници могат да се надяват на 70-80 дни. Златаров, Ив. Намаление празничните дни. – Народно стопанство, VI, 1910, № 14, с. 3-4. Като се изключат неделите обаче, според колективния трудов договор от 1907 г. текстилните работници в Сливен ползват едва десет – по четири дни за Коледа и Великден, Нова година и празникът на труда, който по стар стил се отбелязва на 18 април. Съюзен бюлетин на българските текстилни работници (Сливен), I, 1908, № 2, с. 1-3. Работническият печат е пълен с оплаквания, че често дори и тези договорени празници не се спазват. М. К. [М. Кантарджиев]. Нашите фабрики. – Работнишко дело, III, 20 февруари 1905, № 4. Цит. по: Работническото движение, Т. 1, с. 337.; Вл. Д-в. – Работнически вестник, VII, № 42, 1 януари 1904 цит. по Работническото движение, Т. 2, с. 351.; Текстилки. Организация и борби на текстилните работници в България. 1878-1944. С., „Профиздат“, 1970, с. 55.; Текстилната промишленост в България. Минало, настояще, бъдеще. С., ДИ „Техника“, 1982, с. 60-61.

⁸⁴ Кутинчев, Ст. Условията и защитата труда в България. Инспекции и анкети. Рапорти представени на министъра на търговията, промишлеността и труда през 1910-1915 година. С., „Държавна печатница“, 1919. 864 с.; Цончев, П. Опит за санитарно-стопанско изследване на текстилните фабрики в Габровска околия. – СпБид, X, 1906, № 2-3, с. 89-139. Вж. повече на с. 105-109 в трета глава.

⁸⁵ Вж. например Сливенските фабрики. – Работнически вестник, I, № 28, 14 март 1898. Цит. по: Работническото движение, Т. 1, с. 137. Посетилият предприятието за персийски килими в Панагюрище на арменец Богосиян известен наш социолог и икономист Илия Янулов разказва: „Домашният живот на работничките в килимената фабрика ги подготвя към болести и смърт... Изследванията... показаха, че около 60 % от тях сутрин не закусват, поради което още на втория още час те са изнеможели... Домашният живот на учениците е още по-печален. В една тъмна стая живее цяло семейство наедно с деца-пеленачета – там е готварница, перачница, там е спалня, приемна, обедна стая, стая за занимание... Храната е лоша и недостатъчна; децата са бледи и мършави. Месо в къщи почти никога не се внася; обикновената храна е малко свинско, приготвено в каца за цялата година; и това е пак щастливо изключение!“ Янулов, И. Килимената индустрия в Панагюрище и нейните условия на труда. – СпБид, IX, 1905, № 7, с. 437. П. Цончев добавя: „За храната на габровския работник заключаваме, че тя е крайно недостатъчна в количествено и качествено отношение за този интензивен и продължителен труд, който извършва всеки ден“. Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово, с. 561.

⁸⁶ Икономика на България до социалистическата революция, с. 286-287.; Начович, Г. Няколко страници по земледелието в България и странство. С., Печатница Ив. П. Даскалов & С-ие, 1902, с. VI.; Аврамов, Р. Комуналният капитализъм, с. 83.

през 1890 г.⁸⁷ Средствата са наистина огромни, особено на фона на общо инвестираните през 1909 г. суми в текстилната индустрия (12,6 милиона, от които само 7,6 милиона в машини, а остатъка – в места и сгради).⁸⁸ В голямата си част вместо към нови фабрики натрупаните през Възраждането и Руско-турската война капитали се пренасочват към земеделието, лишавайки много предприемчиви занаятчии от възможност да модернизират своето производство.⁸⁹

Вторият и вероятно по-важен ефект от турската емиграция за текстилното ни производство е рязкото и значително намаляване на търсенето на промишлени стоки. Вече стана дума, че турците, наред с градското население, са сред основните купувачи на дрехи от пазара.⁹⁰ При оскъдната информация оценките са несигурни и политически твърде чувствителни, но цифрите сочат общ демографски спад от около 300 000 души. От гледна точка на текстилната промишленост, горните оценки означават значителна загуба на потребители. Още повече, че вероятно емигрират най-вече заможните турците, които са купували повече, за сметка на икономически по-слабите мюсюлмански общности (роми, българи-мюсюлмани и отчасти – турци).⁹¹

Към загубата на платежоспособно (турско) търсене трябва да се прибави и общият спад в покупателната способност на всички етнически групи, следствие от продължителната стагнация, в която изпада икономиката след началото на 70-те години. Дългата депресия (1873-1896 г.) слага край на относителния просперитет от предните десетилетия. Кризата е съпътствана от значителен спад в цените на земеделските стоки (около 2 пъти в България и 170 процента на световния пазар). Това рязко намалява паричните доходи на селяните, което само частично и за съвсем кратко време, се компенсира от намаления данъчен капацитет на младата българска държава. Дефлацията и лихварските дългове скоро донасят след себе си разрастваща се бедност за широки слоеве от българското следосвобожденско общество. За да посрещнат лихви и данъци през кризата селяните са принудени да увеличат производството и силно да намалят потреблението.

Макар и доста фрагментирани, данните за консумацията показват, че дневният прием на „средно селско семейство“ през 1884 г. в планинското село Буново е едва 3 040 калории на човек в.⁹² Повече от 20 години по-късно, събраните от К. Г. Попов и П. Пенчев десет земеделски книжки от с. Касилак, Радомирско, намиращо се в сходен по стопанското си положение район, свидетелстват за значително увеличаване на дневния прием, достигащ до 3 750 калории на човек.⁹³ Тези цифри могат да бъдат разбрани по-добре в светлината на по-късните социологически проучвания на българското село, които установяват, че при тежкия физически труд, полаган от земеделците един „пълновъзрастен стопанин“ се нуждае от най-малко 3 400

⁸⁷ Иванов, Брутният вътрешен продукт, с. 418-421. Сметките са въз основа на влоговете в края на 80-те години на XIX век. Оценки за спестяванията към момента на изкупуване на турските земи (1878-1881 г.) за съжаление не са възможни.

⁸⁸ Анкета на насърдаваната индустрия през 1909, с. 10-26, 69-79.

⁸⁹ Подобно мнение споделя З. Стоянов, според когото при лихварските заеми се „взема ценността (парите и пр.) от ръце способни [лихварите] и се дава в ръце неспособни [селяните] да я турнат в производството“. Стоянов, З. Земледелческият ни кредит, с. 581.

⁹⁰ Мишайков, Д. Бележки, с. 529.; Сакъзов, Ив. Развитие на градския живот, с. 691.; Аджера, Ал. [Ал. Цанков], Домашната индустрия, с. 472.; Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово, с. 95-96.; Staneff, S., *Das Gewerbewesen* p. 11.

⁹¹ Тошев, Д. Принос за изучаване индустриалната политика, с. 11.

⁹² Сборник на Златишката околия, с. 33-35.

⁹³ Попов, К. Г., П. Пенчев, Село Каси-лак, с. 102-313.

калории (1 600 за поддържане на естествените функции на тялото си и 1 800 за работа).⁹⁴ Оценката от 1884 г. е очевидно под този минимум. За някои това може да изглежда като „оттегляне към самозадоволяване“⁹⁵, но внимателните пресмятания на дела на населението, което само произвежда облеклото си показват незначително увеличение от 63 % през 1870 на 66 % в 1900 г.⁹⁶

Текстилна заетост

Главният резултат от деиндустриализацията на „периферията“ е значително намаляване на заетостта във вторичния промишлен сектор⁹⁷. Новите фабрики носят икономия от мащаба, с която старите ръчни методи не са в състояние да се съревновават. Грубите ми изчисления показват, че към 1870 г. в текстилната протоиндустрия са заети около 100 хил. души. Към средата на 90-те, когато българските фабрики вече успешно са се утвърдили на пазара, ангажираните в текстилната промишленост спадат с две трети до 35 хил. През първото десетилетие на XX век, след края на продължителната рецесия, заетостта се увеличава с близо 40 % в резултат на споразумението за безмитен износ на вълнен текстил за Османската империя и слабото повишаване на жизнения стандарт на българите. Така, в навечерието на войните заетите в сектора достигат 57 хил. души или 42 % от онези, които използва протоиндустрията ни ок. 1870 г.

След Освобождението настъпват съществени промени в структурата на заетостта. Относителната тежест на домашната промишленост спада от над 50 до под 10 %. След първоначалното намаляване на занаятчиите през първите две следосвободженски десетилетия⁹⁸, от около 1900 г. броят им започва отново да расте, макар никога да не достига нивата си от 1870 г.⁹⁹ Както видяхме, това е възможно само защото много еснафи компенсират отчасти спадащите си доходи със странична заетост в земеделието (отглеждане на лозя, рози, зеленчуци и др.)¹⁰⁰, строителството или търговията.¹⁰¹ Очаквано, фабричните работници се увеличават повече от десет пъти, но тръгвайки от много ниска база. Така, дори в навечерието на Балканските войни, техният дял е едва 8 процента от общо ангажираните в сектора.

В чуждоезичната литература вече се е наложила практиката деиндустриализацията да се измерва единствено чрез намалението на заетите във вторичния сектор (основно занаяти и

⁹⁴ Мочева, Хр. Храната на българския селянин. С., „Държавна печатница“, 1946, с. 85-86; Мочева, Хр. Селското земледелско домакинство. С., „Държавна печатница“, 1938, с. 38-40.

⁹⁵ Palairret, M. *Balkan Economies*, pp. 188, 201.

⁹⁶ Процентът на самозадоволяване всъщност започва да се увеличава едва след 1896 г. и може да се обясни с острата стопанска и финансова криза на границата между деветнадесетото и двадесетото столетие (т. нар. „краеовековна рецесия“).

⁹⁷ Palairret, M., *Balkan Economies*, pp. 54, 193, 200-201.

⁹⁸ Без да цитират своите източници, авторите на обзорното изследване: Развитие на индустрията в България, с. 41 споменават, че само в Княжеството общият брой на занаятчиите намалял от 64 на 32,9 хил. души.

⁹⁹ Тази тенденция е забелязана и от други автори преди. Цитирайки данни на отделението за преки данъци при Министерство на финансите според Хр. Хинков обложените с патент занаятчици през 1902 г. е 40 541, през 1906 – 44 088, а през 1912 – 61 815 души. Тези данни не включват занаятчиите в Родопите, които в мнозинството си остават извън българските граници и при тях кризата в занаятите изглежда е по-слаба. Вж. Примовски, А. Бит и култура, с. 376. Че криза в абаджийството след Руско-турската война има и в Родопите обаче показват Неделев. Бележки из Средне-Родопското население, с. 33.; Шишков, С. Устово, с. 42.

¹⁰⁰ Иречек, К. Княжество България, с. 197.

¹⁰¹ Вж. бел. 64 и 65 на тази глава.

домашна промишленост). В българският случай на реиндустриализация след 1902 г. намалената заетост изглежда повече като свидетелство за технологична модернизация, а не толкова за деиндустриализация. Така, в навечерието на Войните, 42 % по-малко работници произвеждат 30 % повече продукция в постоянни цени. В рамките на четирите изследвани тук десетилетия на зает добитото производство нараства близо 2,5 пъти. Годишният темп на увеличение е от 2,17 %, което говори ясно за сериозен скок на производителността. Подобен успех, на фона на почти повсеместната деиндустриализация на „бедната периферия“ е възможен благодарение на предприемчивия дух, щастливо съчетан след 1900 г. с постепенно подобряващата се икономическа ситуация и леко повишаващия се стандарт на живот, както и с политическия пробив да се издейства безмитен износ на ключовия турския пазар между 1899 и 1910 г.

ГЛАВА ТРЕТА.
АГЕНТИ НА РЕИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯТА: ФАБРИКИ, МАНИФАКТУРИ, ДОМАШНА
ПЛОМИШЛЕННОСТ
(1878-1912)

Вълнотекстилните фабрики. 1879-1912 г.

Корпоративната история на първите текстилни фабрики след Освобождението не е напълно изяснена. Благодарение на инициативността на хора като Петър Цончев сравнително добри са данните, с които разполагаме за Габрово.¹⁰² Там броят на предприятията е относително малък, което също съдейства за тяхното по-плътено документиране. Със своите петнадесетина фабрики и по-оскъдния местен ентузиазъм да се хроникират първите им стъпки дори простото инвентаризиране на сливенските фирми днес се сблъсква с доста проблеми.¹⁰³ Най-малко е информацията за останалите текстилни центрове – Карлово, Казанлък, Самоков и особено – Трявна. Всичко това ме накара да събера и представя тук оцелелите, но твърде разпръснати свидетелства за текстилните фабрики, възникнали до Първата световна война. Фабричните „биографии“ на 150 предприятия са представени в Приложение 9 като за всяко предприятие е дадена годината на основаване, типа на дейност, основният капитал, притежаваната техника, броят заети, обема на производство и кратка историческа справка.¹⁰⁴

Българската текстилна индустрия преминава през два ясно обособени периода. През първият, до към края на текстилната кризи ок. 1902 г., са механизирани само най-трудоемките процеси – предене, влачене, разчепкване. Тъкането продължава да се извършва предимно по домовете или във фабриките, на ръчни, макар и усъвършенствани, дървени станове. Практикуваната от почти всички фабрики надомна работа и ишлеме се дължи на неритмичността на поръчките и сезонността на работния процес. От началото на XX век текстилните предприятия започват да модернизират и цялостно да механизират своето производство.¹⁰⁵ От водна постепенно се преминава към парна и електрическа енергия. Внасят се машини, които позволяват да се усвои изработването на по-фини, модни платове. Така, и като процеси, и като производствена гама от артикули годините от Освобождението до Балканските войни са период на преход от възрожденските вкусове и методи към по-модни тъкани и по-усъвършенствани в техническо отношение производства, навлезли по-цялостно през междувоенния период.

Колкото и сходни в началото да са фабриките с разпръснатите манифактури от Възраждането, с течение на времето разликата помежду им започва да расте, а все повече от процесите да се централизират и механизират. Това налага знания, каквито често старите абаджии и гайтанджии нямат или са принудени да учат в движение. Липсва им и нужната систематичност, методичност и задълбоченост. С изненада С. П. Станев установява, че фабрикантите не са в състояние да дадат точни цифри за консумацията им на вълна, защото „те

¹⁰² Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово, с. 517-537.; Книга на габровската индустрия, с. 37-148.

¹⁰³ Изключително важен е приносът в тази посока на изследвалата в детайли фирмените регистри Димитрова, Е. Събирателни дружества за вълнотекстилно производство и търговия в Сливен (1882-1912 г.). – Известия на музеите от Югоизточна България, XXI, 2004/2005, с. 229-237.

¹⁰⁴ В приложение 9 са включени и няколкото текстилни фабрики, основани преди Освобождението.

¹⁰⁵ В своята иначе доста критична статия подписалият се само с инициалите си Д. Б. също отбелязва настъпилите значителни промени: „Нашата вълнена индустрия сега [к.м.] почва, тъй да се каже, втория период на своето съществуване – усъвършенстване на произведенията и мобилизиране на фабриките с по-усъвършенствани машини“. Д. Б. Текстилната ни индустрия. – Народно стопанство, I, 1904, № 12, с. 11.

самите нямат реална представа“ за това.¹⁰⁶ С натрупване на годините и напредване на възрастта им, дори и най-предприемчивите индустриалци стават по-консервативни и неинициативни.¹⁰⁷ Недостатъчната подготвеност на някои фабриканти, както и ограничените ресурси¹⁰⁸, с които разполагат, водят след себе си много от споменатите вече грешки при производството и при изпълнението на поръчките, както и досадните забавяния на доставките. Същите причини, твърди се в литературата, се крият и зад фалитите на трите тревненски фабрики.¹⁰⁹

Едва в началото на XX век ръководството на предприятията започва да преминава в ръцете на второто поколение – Добри и Димитър Калпазанови, Ганчо Попов, Рачо и Никола Хр. Бобчеви, Георги Т. Рашеев, Александър Заимов, Стефан, Киро и Апостол Г. Стефанови, Стефан Т. Кювлиев, Димитър, Георги и Андон Русчеви, инж. Генчо Стайнов, Христо Бацуров и др. Стъпило върху по-добрите материални възможности на родителите си, те навлиза във фабриките с университетски дипломи в джоба, специализация в чужди текстилни предприятия и много по-широки познания за модерните методи на производство и управление.¹¹⁰

Междинно звено между мениджмънта и работниците са майсторите, обикновено тримачетирима по-възрастни и опитни специалисти, често по-близки или по-далечни роднини на съдружниците. Няма единна практика за съотношението между надзиратели и работници, като при различните фабрики то варира от 1 : 20 до 1 : 62.¹¹¹ По-големите и по-добре съоръжени предприятия обикновено разполагат с повече майстори, немалка част от които са чужденци (чехи, германци, руснаци и по-рядко – англичани). Както ще видим и по-нататък, възнаграждението на чуждите специалисти е значително по-високо от това на тъкачи, предачи или сновачи. Ето защо, според преброяването от 1904 г. специалистите, дошли на работа у нас от други държави са едва 21 от общо 270 души административен и висш технически персонал.¹¹²

¹⁰⁶ Staneff, S., *Das Gewerbewesen*, p. 125.

¹⁰⁷ Ibid, p. 120.

¹⁰⁸ Пак П. Цончев пояснява, че „не всички текстилни заведения като дребни предприятия могат сякога да разполагат с разнообразен суров материал (особено вълни), за да извършват всяка поръчка акуратно и както трябва“. Цончев, П. Навейни мисли, с. 460.

¹⁰⁹ Мишайков, Д. Очерк, с. 479.

¹¹⁰ Димитър Калпазанов, син на Иван Калпазанов, например завършва търговско училище първо в Швейцария, а след това и в Германия. Ганчо Д. Попов, осиновен от фабриканта, търговец и banker Дончо Попов – френско търговско училище в Цариград, Рачо Бобчев, син на основателя на „Александър“ Христо Бобчев – търговска академия в Антверпен, брат му Никола – текстилното училище в Княжево и инженерство в Германия. Г. Т. Рашеев, син на гайтанджията и акционер в „Успех“ Тонко Рашеев – бояджийство, тъкачество и апретура в Германия, Александър Заимов – медицина в Русия. Синовете на сливения индустриалец Георги Стефанов завършват право и стопански науки в Германия (Стефан Г. Стефанов) и търговското училище в Свищов (Киро Г. Стефанов). Стефан, син на фабриканта Тодор Кювлиев, се дипломира във френско висше търговско училище. Андон Русчев, син на Русчо Андонов от „Андонов & Михайлов“ учи в Княжевското текстилно училище, а след това във висшето техническо училище в Кемниц и специализира като химик в големия концерн „Агфа“. Брат му Георги завършва търговското училище в София, а третият син – Димитър следва машинно инженерство в Берлинската политехника и специализира текстилна индустрия в Аахен.

¹¹¹ ДА Сливен, ф. 23к, оп. 1, а. е. 67, л. 1-156.; Каранешев, Г. Ленената фабрика на Георги Т. Рашеев в Габрово. – Индустрия и търговия, I, № 67, 6 юли 1912, с. 1-2.; Габровската индустрия (от нашите анкети). Видни търговски и индустриални фирми в Габрово. – Варненски търговски вестник, I, № 71, 15 септември 1907, с. 2.; Текстилен работник (Сливен), IV, № 1, 19 февруари 1911, с. 2-3.; Български търговски вестник, III, № 25, 13 април 1895, с. 2.; М. К. [М. Кантарджиев]. Нашите фабрики, с. 363.

¹¹² Преброяване на индустриите насърдавани от държавата (31 декември 1904). С., Дирекция на статистиката, 1906, с. 12-13, 64-65. За чуждите специалисти в текстилната индустрия вж. повече на с. 148.

До колко печелившо за собствениците, бивши абаджии и гайтанджии, е рискованото начинание да основат своя фабрика? Очерталата се картина от наличните финансови отчети говори за един добре печелещ бизнес с възвръщаемост на инвестирания капитал от 14,2 % преди края на кризата и 11,4 % през фазата на реиндустриализация между 1902 и 1912 г. Лекият спад може да се обясни с постепенната нормализация на средата, нарастващата вътрешна конкуренция и с това, че в голямата си част, данните за годините след 1908 са по публичните, а не по вътрешните фирмени отчети. Същевременно, спрямо Възрожденския период, когато сливенските караабаджии си докарват средно по 26,3 % между 1855 и 1865 г. и 23,6 % от средата на 60-те години до Руско-турската война¹¹³, фабричните печалби изглеждат малки, дори „допълнени“ със споменатите по-горе методи и схеми за пренасочване на ресурси към собствениците.

Невълнените текстилни индустрии

При опита да бъде остойностено текстилното производство след Освобождението в Приложение 1 ще стане дума за стартиралата в края на XIX век вътрешна реорганизация в сектора и за нарастващият принос на памуко- ленено-, конопено- и копринено-текстилните предприятия за преодоляване на тежките последици от тридесетилетната рецесия. В навечерието на войните техният дял вече достига една четвърт от общата продукция в сектора.

Възходящото развитие на невълнените браншове е свързано най-вече с глобалното изместване на вкусовете от вълнени към памучни изделия. Дори крайно консервативното българско общество не устоява на световните модни тенденции, още повече, че памучните тъкани идват на цени, значително по-евтини от вълнените и ленените изделия.¹¹⁴ Проучванията на Г. Т. Данаилов показват, че още в първата половина на XIX век долните дрехи вече се правят от вносен памук, вместо от използваните досега коноп и лен. В рамките на няколко десетилетия преходът, започнал първо от дунавските и черноморските пристанища, достига до голяма част от българските земи, а около 1860 г. памучните ризи се налагат дори в Централните Родопи. Най-късно, около 1900 г., промяната се усеща и в географски по-изолираните планински райони на Западна България.¹¹⁵ При горните, традиционно изработвани от вълнени материали, дрехи преходът не е така добре документиран.¹¹⁶ Най-вероятно той започва още през втората четвърт на XIX век и се ускорява значително след 1900 г. Дори до войните обаче вълната остава предпочитана материя за облекло и може да се предположи, че памукът окончателно се налага едва в средата на XX век.

Давайки си сметка за тези световни тенденции, които макар и бавно, оказват своето отражение и у нас, редица текстилни фабриканти се включват в проекти за изграждане на памукопредачни или памукотъкачни предприятия. Усилия в тази посока полагат собственикът на котленското килимарско дружество Хр. Балабанов¹¹⁷, едрият казанлъшки розопроизводител

¹¹³ Русев, Ив. Фирми и манифактури, с. 65.

¹¹⁴ Pamuk, S., *Ottoman Empire*, p. 213.

¹¹⁵ Данаилов, Г. Ленът, конопът и тяхната индустрия в България – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, XVI, 1904, № 65, св. 1-2, с. 2-6.

¹¹⁶ По думите на Мишайков: „Това, което у нас наричат антерия, се изработва от памучна материя; но по-рано същия вид дреха е била изработвана от аба; женският сукман, изработен от вълна се заместил с памучна рокля, ленената риза изчезва и вместо нея се явява памучната.“ Мишайков, Д. Бележки, с. 548-549. Вж. също: Мишайков, Д. Очерк, с. 466-467.; Български търговски вестник, XIX, № 246, 2 ноември 1911, с. 3.

¹¹⁷ Таскова, В. Традиционни занаяти в Котел, с. 49.

и собственик на текстилна фабрика Петко Орозов¹¹⁸ и сливенският индустриалец д-р Асен Саръиванов.¹¹⁹ Единствено последният обаче успява да доведе до успешен край своето начинание. Погледнато от този ъгъл, памукотекстилната промишленост има може би най-високото у нас съотношение между провалили се и реално стартирали предприятия.¹²⁰

Текстилните работници: социален профил

В мнозинството си българските текстилни работници са млади, понякога даже невръстни, момичета и девойки, с недостатъчно образование и малък опит в производството, които остават във фабриката едва няколко години, колкото да съберат чеиз.¹²¹ Залагайки на младостта пред опита индустриалците се опитват да намалят разносните си, тъй като заплащането на децата е три пъти по-ниско, а на жените – едва 42-43 % от това на мъжете.¹²² Както вече видяхме в един от предните параграфи на тази глава, средните надници у нас са изключително ниски. С основание обаче някои настояват, че „ефтинията на труда и главно на детския труд е едно голямо препятствие за приложението на машинното производство в много наши производства“.¹²³

Единствено в Сливен, и отчасти – в Самоков, може да се говори за типичен пролетариат, хора, предимно възрастни мъже, които, не разполагат с нищо „освен с двете си ръце“. Въпреки голямата му неопитност и слабата си подготовка българският работник, „едва стъпил на прага на фабриката – дошъл от село – се поставя на машината, на която той не познава даже името“.¹²⁴ Разделението на труда е слабо, а хората се местят непрестанно „от едно отделение в друго, от една машина на друга и то без особена и настоятелна нужда“.¹²⁵

Относително краткият престой до стана или предачната машина (в Габрово, Казанлък, Карлово, но не и в Сливен и Самоков) само отчасти намалява вредното въздействие на лошата хигиена и нездравословните условия за работа върху неукрепналите още млади организми. Като „незадоволители“ и „неудовлетворителни“ определят безпристрастните наблюдатели нашите първи фабрики.¹²⁶ Левият печат е значително по-картинен в описанията си. Според „Работнически вестник“ сливенските предприятия „в хигиеническо отношение стоят по-долу от кочините. Стените не са мазани с години, прозорците немити пак с години; подовете продънени,

¹¹⁸ Варненски търговски вестник, I, № 96, 13 декември 1907, с. 2.

¹¹⁹ Търговски фар, II, № 193, 27 ноември 1910, с. 2.

¹²⁰ Провалят се опитите за изграждане на памукотекстилно предприятие от Иван Богоров (1863 г.), Гарабет Херенц (1897 г.), Йосиф Бцуров (1903 г.), Петко Орозов (1907 г.) и Христо Балабанов (1913-1914 г.). Концесията, отпусната на русенецът Цонко Старцев (ок. 1900 г.) е реализирана едва в края на 1906 г., но през 1914 г. предприятието е ликвидирено. Успешно приключват само шест проекта – варненското АД „Княз Борис“ (1899 г.), девненското АД „Прогрес“ (1903 г.), русенското на Ц. Старцев (1906 г.), търновското „Трапезица“ АД (1910 г.), софийското на д-р Саръиванов (1910) и габровското „Принц Кирил“ (1912 г.).

¹²¹ Мишайков, Д. Очерк, с. 496.

¹²² Беров, Л. Положението на работническата класа, с. 34.

¹²³ Х. С. К-в. Детският труд в производството. – Търговски вести, III, № 37 14 декември 1902, с. 2. Подобен аргумент за бавното въвеждане на машинни станове в Сливен прави и Паларет. Използвайки данни за заплатите на надничарите (които вече видяхме, че не винаги отразяват реалностите в текстилната индустрия) той настоява, че спадащите възнаграждения от средата на 90-те години насетне, в комбинация с по-голямата опитност и по-високата производителност на сливенските фабрични работници „възпира въвеждането на механични станове [в Сливен], които габровци са принудени да вкарат в употреба от самото начало заради предимно женския състав на заетите в техните предприятия“. Palaret, M., *Balkan Economies*, pp. 287.

¹²⁴ Списаревски, К. Д. Една обиколка в Габрово, с. 4.

¹²⁵ Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово, с. 542-443.

¹²⁶ Мишайков, Д. Очерк, с. 512.; Списаревски, К. Д. Една обиколка в Габрово, с. 4.; Staneff, S., *Das Gewerbewesen*, p. 315.

наквасени с масло, покрити с прах и кал, са едно благодатно поле за развъждане на всякакъв вид миязми. Потоните опушени, премрежени с дебели паяжини, наумяват сводовете на подземията“.¹²⁷ Едва след 1905 г. тук-таме започват да се поставят вентилатори в работните помещения, а преди това за липсата им собствениците обикновено се оправдават, че „инженерите [архитектите, строили фабриката] са ги забравили“.¹²⁸

Без съмнение, основна вина за лошата хигиена и нездравословните условия на труд носят индустриалците. Както обаче показва инспекцията на фабричните жилища някаква част от отговорността лежи и върху немарливостта на самите работнички. П. Цончев разказва, че при честите си визити в общежитията открива жилищата винаги „крайно мръсни“, понеже никой от живеещите в тях жени не желае да ги премете.¹²⁹

Разклатеното здраве, тежката и изнурителна работа и слабото обезопасяване на машините водят до висока травматичност, която Ил. Янулов определя като „ужасяваща“.¹³⁰ Дългият работен ден, злополуките, грубото отношение и най-често – ниското заплащане са причина за множество трудови конфликти в текстилната промишленост. Внимателното проследяване на марксистката историография, особено когато то се прави в комбинация с тогавашната преса, разкрива естествения стремеж на историците от 50-те и 60-те години на миналия век да подсилят „пролетарския характер“ на някои стачки и да героизират други. Много по-изненадващо е обаче, че множество изследвания на синдикална или партийна тематика прекалено често си противоречат дори и за толкова недискусионни факти като датата (и дори годината), на която е обявена дадена стачка или пък за нейния резултат. Редовно се бъркат предприятията, обхванати от един или друг трудов конфликт.

Фабрикантите: Индустриална социология

Дръзката и рискована стъпка на старите абаджии¹³¹ да започнат фабрично производство е направена в подчертано враждебна икономическа среда на спадащо търсене и силна чуждестранната конкуренция. Това предполага и по-внимателно вглеждане в профила на първите ни следосвободенски текстилни промишленици. Също както и при фабриките тръгнах по обичайния за това изследване път. С помощта на голям брой източници бяха уточнени 196 индустриалци¹³², за които се намериха относително по-пълни биографични данни. Събраната информация включва годините (и датите, когато това бе възможно) на раждане и смърт, семейния произход (професията на бащата и груба оценка за финансовите му възможности), образование, позиция във фабриката, предишна или успоредна стопанска дейност, участие в революционното движение (в т. ч. и ВМОРО), включване в културни, просветни или професионални организации, членство в партия, заемани изборни длъжности и роднински връзки. Обобщената фабрична социология е представена в следващата таблица, която наред с

¹²⁷ Сливенските фабрики. – Работнически вестник, I, № 28, 14 март 1898. Цит. по: Работническото движение, Т. 1, с. 137.

¹²⁸ Staneff, S., *Das Gewerbewesen*, p. 315.; K. Miles. Хигиеничните условия в българската индустрия. – Социалист, III, № 53, 8 юли 1897. Цит. по: Работническото движение, Т. 1, с. 103.

¹²⁹ Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово, с. 535.

¹³⁰ Янулов, Ил. Злополуките на труда в България. – спБИД, XV, 1911, № 8, с. 585.

¹³¹ Не случайно в статия от 1882 г. „Нещо по индустрията в Габрово“ в-к „Българский глас“ подчертава, че първата габровска фабрика е дело на „благородния риск на г-дата Калпазанов и Цокев“. Цит. по: <http://stoves.blog.bg/lichni-dnevnic/2010/11/24/petko-cokev-osnovatel-i-sydrujnik-v-pyvata-vylneno-predac-hni.639593>.

¹³² Поименният списък и събраните биографични данни вж. в Приложение 11.

общата картина дава и фокус върху първите бащи основатели от класическия грюндерски период между 1880 и 1899 г. Макар в много от събраните биографии да има все още редица бели петна¹³³, като цяло, извадката е с добра представителност.

Противно на някои твърдения на тогавашната преса¹³⁴, в мнозинството си първите ни промишленици произхождат от заможни или поне не бедни семейства (общо над 96 % от случаите). Това им дава достъп до сравнително добър стартов финансов и социален капитал. В рамките на българското мрежово общество¹³⁵, техните фамилии, както и те самите, могат да бъдат открити близо до мрежовите центрове – локални, а понякога дори и национален. Прави впечатление, че за предаване на професия между поколенията можем да говорим при едва под половината от индустриалците (44,2 %). Така, в рамките на възрожденското ни общество между поколенията се трансферира много повече капитал (финансов, социален), отколкото конкретна професия. Това е важен маркер за нарасналия стопански динамизъм след началото на XIX век.

Относително облагодетелстваният произход на ранните ни фабриканти се отразява и на тяхното по-високото образование. Естествено, то е само относително по-добро, главно на фона на предимно селско население на България, но в никакъв случай не е високо в общеевропейска перспектива.

В момента на създаването на фабриките повечето основатели са вече утвърдили се стопански фигури, с натрупани средства и изплетени фамилни и бизнес мрежи. Средната им възраст при отварянето на техните предприятия е около 42 г., която е сравнителна висока при измерената продължителност на живота на текстилния ни елит от 67-68 г. Под половината (42,2 %) надграждат съществуващите си от преди фирми, които се занимават с производство и/или търговия на текстилни изделия. При мнозина от тях имаме класически преход от занаятчия (абаджия, гайтанджия и т.н.) през организатор на разпръсната манифактура (караабджия по сливенската терминология) към фабрикант.¹³⁶

Силно впечатление прави относително високият дял на личности, занимаващи се с банкерство и лихварство. Това е много интересно, на фона на противните твърдения в

¹³³ Би могло да се желае повече при картографирането на роднинските връзки, участието в местната власт (общински съветници, кметове) и в локални културни или духовни инициативи – читалища, строеж на храмове, паметници и пр. Сравнително непълни са и сведенията за професионалното и имотното състояние на родителите на фабрикантите, както и за полученото образование от тях самите. Дълга огромната си благодарност на Милко Палангурски за предоставените ми списъци на депутати в обикновените и великите Народни събрания в периода от 1879 до 1912 г. Специално трябва да отбележа и съдействието на Даниела Цонева за нейната неоценима помощ при уточняването на някои от включените в извадката габровски биографии.

¹³⁴ В статия на самоковският вестник „Полезен съветник“, пропита в типичната за революционния ни доосвободенски печат античорбаджийска стилистика се твърди: „Нека се знае, че в Габрово хората от средната ръка са повечето инициатори на няколко от тамошните фабрики, а главните капиталисти и там стоят на страна като се занимават с лихварство. Най-жалкото е, че както чорбаджиите, така и средната класа у нас се отличава със своята нерешителност и страхливост, за да се впусне в индустриални предприятия. Достатъчно е да споменем, че тукашното дружество „Бъдещност“ няколко пъти до сега си е вече взело капитала, а при всичко това нищо не е направило за да разшири или подобри производството си.“ Полезен съветник (Самоков), I, № 5, 12 ноември 1905, с. 1.

¹³⁵ Иванов, М. Мрежовият капитализъм, с. 442-461.

¹³⁶ Според Хр. Гандев, това е основният типаж сред ранните български индустриалци. Разгледаните от него седем фабрики са създадени не от търговци или занаятчии, а от „стари предосвободенски капиталисти – притежатели на манифактури“. Пак според Гандев, тези хора са дошли „като оформени типове капиталисти“. Гандев, Хр. Проблеми на Българското Възраждане, с. 451. Както личи от представените в таблица 10 и Приложение 11 данни, наред с манифактуристите много от нашите първи индустриалци са занаятчии, лихвари и търговци.

литературата, започващи още от задълбоченото и често цитирано тук изследване на С. П. Станев.¹³⁷ Трябва да се подчертае обаче, че в никакъв случай тук не става дума за фигури, занимаващи се само с финансови операции. В повечето случаи, точното определение на професията е трудно, тъй като наред с раздаваните кредити срещу „безбожна лихва“ те търгуват с различни стоки, откупват събирането на данъци, стават предприемачи на различни обществени строежи (предимно на железници), включват се в производството и пласмента на розово масло и пр.

Следва да отбележим и още една обществена група, вляла се в следосвобожденските ни фабрики – учители, свещеници, книжари, хора на културата (в т.ч. художници), упражняващи различни свободни професии (адвокати, лекари, аптекари) и чиновници (19 % от всички фабриканти).

Дори и откъслечно запазените сведения говорят за много висока фамилна обвързаност на първите фабриканти. Поне две трети от тях привличат свои сродници – деца, родители, но и баджанаци, зетъове, тъстове, шуреи, братовчеди, чичовци и вуйчовци в своите бизнес инициативи. Наред с това почти 45 % от индустриалците разполага с важни, „стратегически“ съюзи – през брак, роднинство и сватовство – с видни местни или национални фамилии. Това ясно говори за относително ниското ниво на доверие в обществото и общо – за стопанската враждебност на средата. Налага се тя да бъде „нормализирана“, до колкото това е възможно, чрез семейни и други извъникономически механизми.¹³⁸

Фамилните връзки се надграждат от различни институционализирани мрежи – читалища, еснафи, професионални и бизнес сдружения. Тази част от извадката е най-слабо разкритата и към момента са установени едва 26 подобни участия (едва 13 % от всички 196 имена). Благодарение на сизифовския труд на Милко Палангурски и Йорданка Гешева много по-добре документиран са политическите контакти на първите ни фабриканти.¹³⁹ С политика се занимават около една трета от индустриалците (76 души) като най-много от тях (двадесет и осем или 41,8 %) клонят към стамболовистката партия. Високата популярност на народно-либералната партия може да се обясни със сравнително дългото ѝ участие във властта (между 1886-1894 и 1903-1908 г.). Известна роля сигурно има и бойното другарство от революционната борба, с която са свързани в една или друга степен 30 от фабрикантите (или 22,2 %). Народняците, които определено доминират бизнес елита през междувоенния период¹⁴⁰ до Войните имат все още доста ограничено представителство. С изключение на демократите и прогресивно-либералите останалите партийни течения имат по-символично участие сред стопанския ни елит.

¹³⁷ Според Станев, излезлите наяве след Освобождението „чорбаджийски капитали“ са инвестирани в лихварство и закупуване на земя, вместо в индустрия, което пречи на по-бързото ѝ развитие. Staneff, S., *Das Gewerbewesen*, p. 88.

¹³⁸ Иванов, М., Г. Ганев. Бизнес елитите на България. 1912-1947, 1989-2005. С. „Изток-Запад“, 2009, с. 22-24. Иванов, М. Мрежовият капитализъм, с. 456-458.

¹³⁹ Гешева, Й. Държавната институция Велико народно събрание. 1879-1911: Исторически аспекти. С., „Иврай“, 2001. 320 с.; Палангурски, М. Бащите на Конституцията. В. Търново, „Фабер“, 2019. 207 с.; Палангурски, М. Учредителите. Участниците в Учредителното народно събрание в Търново 10. II. – 16. IV. 1879 г. С., „Сиби“, 2014. 327 с.; Палангурски, М. Избори по стамболовистки (1887-1894 г.). В. Търново, УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2008. 279 с.; Палангурски, М. По българските парламентарни избори. 1894-1913 г. В. Търново, УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2011. 372 с.

¹⁴⁰ Иванов, М., Г. Ганев. Бизнес елитите, с. 26-30.

Както изглежда, в много от случаите партиите търсят местните стопански авторитети (и големи работодатели), които им гарантират по-добро представителство и финансиране. Индуриалците обаче нерядко се възползват също от партийните си контакти за прокарване на лични или съсловни интереси. Цялото насърчително законодателство е ясен пример за успешно политическо лобиране от бизнес елита. С партийна протекция, твърди се, стартира например голямата софийска фабрика за конопени изделия и въжета „Цоньо Паяков & Иван Въжаров“.¹⁴¹

Капиталов недостиг

Липсата на достатъчно капитал и трудностите с кредита са ключов проблем за цялата българска икономика след Освобождението. Недостигащите им основен и оборотен капитал фабриките се опитват да компенсират с кредити, търсени от практически всички възможни източници. Същевременно, банките, в това число и държавният емисионен институт, предпочитат да запазят здравословна дистанция от никнещите една след друга текстилни фабрики. В техните очи подобни начинания изглеждат твърде рискови, за да се ангажират директно в промотирането, основаването и още по-малко – в участието в капитала на новите предприятия. От съществуващите през 1904-1909 г. 35 вълненотекстилни предприятия (без по-дребните трикотажни фабрики) данни за привличане на банкерски капитали има в единадесет случая.

Технологична модернизация

Недостатъчните собствени средства и проблемите при набавяне на оборотен капитал чрез кредити затлачват модернизацията в годините на кризата.¹⁴² Макар само отчасти оцелели, архивите на първите фабрики ясно показват, че в началото се търсят предимно евтини, поостарели като технология или направо втора ръка машини. Дори за няколко лева отстъпка се водят истински битки, а фабрикантите винаги са по-склонни да направят компромис с качеството на оборудването, отколкото с неговата цена.

Транспортът значително оскъпява внасяното от чужбина оборудване. На база на 32 наблюдения за доставки на „Иван Калпазанов“ в периода 1897-1914 г. е видно, че средно превозът добавя 18,97 % над фактурираната стойност на машините. По-голямата част от тях (13,15 %) са плащани за навло до България. Липсата на директен транспорт означава използване на по няколко спедиторски фирми при всяка поръчка. Веднъж доставени, машините трябва да се инсталират, обслужват, ремонтират и снабдяват с консумативи (кадри за дараците, тръби за казаните, ремъци за трансмисиите, смазочни масла за станове и т.н.). Обикновено, за тези допълнителни разходи не се говори много, но оцелялата документация на сливенска фабрика на „Недев & Саръиванов“ показва, че само през 1910 г. са извършени 23 доставки на части и консумативи на обща стойност от близо 55 хил. лв.¹⁴³ При недостатъчната техническа подготовка на фабриканти и работници разходите за „внос“ на чужди специалисти са дори още по-големи.

¹⁴¹ Иванов, М. Един бизнес ангел от началото на XX век: Цоню Паяков. – *Fobres*, № 2, февруари 2020, с. 128. Фабриката стартира след получаването на концесия от държавата за монопол върху производството на конопени изделия в голяма част от Западна България. Отначало привилегията е отказана от Народното събрание, но след новите избори за позитивното решение, твърди се, активно работят финансовият министър Лазар Паяков (брат на единия от индустриалците) и депутатът Петър Въжаров, брат на другия фабрикант. Йорданов, Д. Принос, с. 62-63.

¹⁴² Весов, Д. Мерки за подобрене на местната индустрия. Доклад на XXXIV редовна сесия на Камарата. С., СТИК, 1929, с. 13.

¹⁴³ ДА-Сливен, ф. 23к, оп. 1, а. е. 81.

През целия следосвобожденски период до Войните по-високо квалифицираните местни предачи-работници получават около 2,00-2,50 лв. на ден, даракчиите – 1,60-2,20 лв., а тъкачите 1,20-2,50 лв. В масовият случай обаче надниците рядко надвишават 1,00-1,50 лв. като жените и особено децата получават възнаграждения от 0,60-0,80 лв. на ден.¹⁴⁴ На фона на това мизерно заплащане чуждите специалисти взимат малко над 10 лв. дневно.¹⁴⁵

Освен цената на капитала, на превоза и на уменията, транзакционните разноси, свързани с модернизация на фабричното производство включват и допълнителни тежести като мита и информационни асиметрии.

В обобщение, ако предположим, че през средата на 80-те години на XIX век текстилно предприятие реши да внесе техника за 10 000 лв. (толкова горе-долу струва една парна машина с принадлежностите ѝ или 6-7 стана), то тя трябва допълнително да плати близо 9 500 лв.: (1) лв. за навло до България; (2) 582 лв. за вътрешен транспорт от границата до фабриката; (3) 800 лв. вносно мито; (4) 1 000 лв. надници за инсталиране, пускане в движение на оборудването и обучаване на местните работници (4 месеца по 10 лв. дневно); (5) поне 1 562 лв. пътни до и от България на майстора чужденец; (6) 80 лв. за квартира, отопление и осветление по време на престоя му; (7) 400 лв. за храна през четирите му месеца престой; (8) 500 лв. комисионна за посредника, съдействал на индустриалеца да направи поръчката¹⁴⁶; (9) поне 2 000 лв. за път, храна и хотел в случай, че някой от собствениците, или негов представител, лично пътува в чужбина, за да поръчва машината и (10) 1 200 лв. за лихва върху взетия от банката кредит.¹⁴⁷ Общите транзакционни разноси по оборудването достигат 94 % над фактурната цена на оборудването. За машини с по-малка стойност допълнителните разходи чувствително ще надвишават цената им на производител.

С течение на времето част от елементите на тази хипотетична покупка отпадат или намаляват. В случай, че доставката е направена през втората половина на 90-те (след приемането на ЗНМИ), то крайната сума би паднала с 8 % заради допуснатия безмитен внос и с други 3,88 % за храната на чуждия специалист. Ново намаление с още 33 % би настъпило в навечерие на Войните, когато вътрешният транспорт и кредита леко поевтиняват, техническите умения нарастват и, ако изобщо е нужно, използването на чужденци за инсталация и обучение, то би продължило значително по-кратко време. Може да се предположи, освен това, че поради нарасналата конкуренция, посредническата комисионна е паднала наполовина. Или с твърди, макар и хипотетични цифри, закупената през 1885 машина, с цена на производител от 10 хил. лв., би струвала на българската фабрика 19 439 лв., при 18 251 лв. около 1895 г. и 13 695 лв. през 1910 г. Чрез кредит предприятието може да си осигури само между половината (през 80-те) и три четвърти (около 1910 г.) от общата стойност на оборудването. Остатъкът, трябва да се финансира със собствените ресурси. При стеснения пазар и дълбоката криза, проточила се чак до началото на XX век малцина индустриалци се престрашават да обновят оборудването си.

¹⁴⁴ Беров, Л. Положението на работническата класа, с. 29.; Работническото движение в България. Материали. Т. 1. С., Профиздат, 1953, с. 363-364.; Работническото движение в България. Материали. Т. 2. С., Профиздат, 1954, с. 109-110.; Stanef S., *Das Gewerbewesen*, pp. 131, 133, 137.

¹⁴⁵ Откритите 15 наблюдения на заплати на чужди майстори във фабриките „Александър“ и „Успех“ показват средни стойности от 11,90 лв. дневно през 80-те, 8,80 лв. през 90-те и 10,77 лв. през първото десетилетие на XX век.

¹⁴⁶ Толкова например получава Г. Т. Рашеев за работата му на „писар и переводчик от немски“ при доставка на оборудване за фабрика „Фердинанд“ на АД „Успех“. ДА-Габрово, ф. 30к, оп. 1, а. е. 9, л. 55-56.

¹⁴⁷ Всички тези елементи на транзакционните разноси са пресметнати по реални разходи на фабриките „Александър“, „Калпазанов“ и „Успех“ в Габрово.

Това е причината веднъж построени и снабдени с техника повечето предприятия да отлагат обновяване на машинния си парк колкото е възможно по-дълго. От 1902-1903 г. насетне обаче вносът на машини и оборудване започва да се съживява. Международните сравнения, до колкото те са възможни при оскъдната статистическа информация показват, че това става с доста ускорени темпове. Така, през осемте години между 1904 и 1912 г. броят на конските сили на моторите нараства средногодишно с 23 % при 4 и 6 % за приблизително същия период в Италия и Русия, но при много по-висока начална база. Инсталираната мощност на предприятие у нас се удвоява от 31 на 79 к. с. като почти достига нивата в Швеция и Русия и изпреварва по този индикатор Австро-Унгария, Италия и Сърбия. Със средната си производителност от около 5 500 лв. на к. с. българските предприятия изостават с едва 10-15 % от американските и руските си конкуренти и с четвърт спрямо британските. Това говори, че купуваната след 1902 г. техника вече не е предимно втора ръка, а се избират, ако не най-модерните, то със сигурност не остарели в технологично отношение машини. За разлика от западната ни съседка, чийто вълненотекстилни фабрики са с повече заети и по-слабо техническо оборудване, след 1902 г. нашите предприятия видимо залагат на ускорена модернизация. За това говори както споменатият 23-процентен темп на увеличение на мощността на моторите, така и спаданият брой работници в отделните заведения (от 60 на 56). Същевременно, производителността на българските текстилци нараства с една пета – от около 4 200 на 5 300 лв.

Занаятчиите и домашните промишленици: Хибридлизиране на модела

С началото на текстилната криза през средата на 70-те години на XIX век и появата на фабриките през 80-те в домашната индустрия и занаятите настъпват съществени промени. Априлското въстание и Руско-турската война носят разорение на повечето подбалкански градчета, а част от жителите им загиват. В мнозинството си оцелялото население на бившите текстилни центрове не успява да се възползва от разкрилите се след 1878 г. възможности за емиграция – към плодородните равнини или към по-големите градове.¹⁴⁸ Оставайки в доскоро просперирали подбалкански селища то е обречено на мизерно съществуване, склонно да приеме всяка работа, носеща му някакъв, макар и малък, допълнителен доход. Още по-нерадостна е стопанската ситуация в западнобългарските краища (Берковица, Чипровци, Цариброд, Трън) и Родопите, които новите граници откъсват от естествения им хинтерланд.

Упадъкът на гайтанджийството и появата на фабриките не води до незабавното пропадане нито на занаятите, нито на къщното производство. Както видяхме, поради капиталови и организационни причини, за повече от едно десетилетие първите текстилни предприятия продължават да използват работещи по домовете си тъкачи и тъкачки. Едва в навечерието на XX век с по-масовото навлизане на машинните станове домашното тъкачество замира окончателно.¹⁴⁹

Традиционното за възрожденската късна промишленост ръчно предене на вълна и тъкане на шаяци оцелява предимно в по-откъснатите части на Централните Родопи. Трудно е да се прецени до колко това се дължи на съхраненият там османски стопанско-политически модел¹⁵⁰,

¹⁴⁸ Дори най-енергичният защитник на тази теза признава, че 80 % от населението на подбалканските текстилни центрове не мигрира след Освобождението, а остава в бившите текстилни центрове. Palaiet, M. *Balkan Economies*, p. 200.

¹⁴⁹ За ръчното тъкане на шаяк за първите фабрики вж. повече в параграфа Вълненотекстилни фабрики по-горе в тази глава.

¹⁵⁰ Palaiet, M., *Balkan Economies*, pp. 346-347.

на географската изолираност на региона или на запазилото се компактно мюсюлманско консумативно население в околните предпланински и равнинни зони¹⁵¹.

Следвайки промените на пазара, част от работещите по домовете си са принудени да се преквалифицират от производители на гайтанджийска прежда в килимари, платнари, язмаджии, плетачи и дори шивачи. Или както пише един вестник: „Всички чакръци за гайтани... се заменят със станове за килими“.¹⁵² Тази трансформация е предусетена още през 1883 г., когато списание „Земледелец“ горещо препоръчва западащото гайтанджийство да бъде заменено с тъкане на килими.¹⁵³

Макар по много свои производствени характеристики (липса на машини, работа по къщите, със собствени станове) домашната индустрия след Освобождението да напомня тази от последните десетилетия преди 1878 г. между тях има една съществена разлика. В организационно отношение възрожденските манифактури не прибегват до икономически и извъникономически средства за контрол и принуда на производителите. Предачки, влачарки и тъкачки до голяма степен запазват своята самостоятелност, а така и по-доброто заплащане на труда си. В резултат на кризата, загубата на клиента и възможностите да продават сами продукцията по панаирите след Освобождението семействата, продължаващи да се занимават с домашно производство изпадат изцяло под контрола на чорбаджиите – фабриканти, търговци, лихвари, кръчмари или по-едри занаятчи. Това ги лишава от значителна част от доходите, достигаща, както показват примерите от Чипровци, до една трета от продажната цена. Надниците, за които са принудени да работят килимарите варират от 20-30 ст. в затъntenите, контролирани от местните лихвари планински села до 40-50 ст. в по-добре интегрираните и оборудвани „фабрики“ в Панагюрище, Котел и Самоков. За сравнение, самостоятелните сопотски производители могат да си докарат дневно 70-80 ст. до 1 лв.¹⁵⁴ Надницата в насърчаваната „едра“ индустрия е около 50 ст. в края на XIX век и 71 ст. през 1909 г.¹⁵⁵

От нерадостната ситуация, в която изпада голяма част от занимаващото се с домашна промишленост планинското население успешно се възползват няколко по-предприемчиви занаятчи. Създаденият от арменец Йованес (Оханес, Иван) Богосян бизнес модел достига до най-завършена и печеливша форма.¹⁵⁶ Изключително предприемчив и също толкова безскрупулен Богосян бързо успява да превърне малката си манифактура в насърчавана от държавата фабрика. Макар да се нарича „фабрика“ и да се ползва от специалните облекчения по ЗНМИ предприятието всъщност е една разраснала се манифактура с частична централизация

¹⁵¹ Това, според А. Примовски, обяснява „временно изключение от общия упадък на занаятите“ на абаджийството в Ахъчелебийско, което продължава да нараства до Войните. Примовски, А. Бит и култура, с. 376. Съвременниците на събитията Ст. Шишков и Неделев обаче не споделят тезата за продължилия и след 1878 г. разцвет, а твърдят, че абаджийството „в последните десетина години [т.е. от средата на 80-те години на XIX век насетне] значително се съсипа и отива назад“ Неделев, Бележки из Средне-Родопското население, с. 33.; Шишков, С. Устово, с. 43.; Шишков, С. Поминъкът в Родопите. Пловдив, Печатница Хр. Г. Данов, 1899, с. 7-8.

¹⁵² Килимарството в България. – Търговски вестник, I, № 34, 24 март 1912, с. 2.

¹⁵³ По случката в Сопот, Карлово и Калофер, с. 5-6.

¹⁵⁴ Съкратени протоколи ПТИК, 1908, с. 16-17.

¹⁵⁵ Работнички на килими. – Работнически вестник, V, № 4, 27 септември 1901 и Работнички на килими. – Работнически вестник, IV, № 23, 2 февруари 1901. Цит. по: Работническото движение в България, Т. 1, с. 223-224.; Анкета на насърчаваната индустрия през 1909, с. 37.

¹⁵⁶ Както показват проучванията на Д. Куатарт за Турция и А. Сейф за Иран този модел на централизирана манифактура се прилага по същото време широко в килимарското производство в Близкия Изток. Quataert, D., 'Machine Breaking', pp. 476, 479-482.; Seyf, A. 'Carpet Manufactures', pp. 205-208.; Seyf, A., 'Carpet and Shawl Weavers', p. 683.

на някои фази на производствения процес и без използването на машини (освен може би парната бояджийница, закупена с помощ от държавата). И въпреки това, изграденият от Богосян хибриден бизнес модел, при който се съвместява неползваща техника дейност във „фабрично“ заведение с ръчна работа по домовете, изглежда много успешен. Той залага на изключително евтина и квалифицирана работна ръка, мизерни условия на труд, технологични нововъведения, активно търсене на пазари и масирана реклама.

Сходен на този в килимарството е моделът, към който се насочва и домашното производство на памучни изделия – язми (пъстри забрадки), аладжи (смесени платове от памук и коприна или памук и вълна), басми (тънки памучни платове с отпечатани различни шарки), пешкири, ризи за баня и чаршафи. Макар и в значително по-малка степен, но подобно на килимарството, то навлиза в нишата, разкрила се при упадъка на късно производство на гайтанена прежда, аби и шаяци. Същият хибриден модел, съвместяващ надомна работа с производство в занаятчийско или „фабрично“ предприятие, но с по-голяма степен на механизация, се използва и от развитата се след 1878 г. плетаческа индустрия.

Българското занаятчийство оцелява, но това става на цената на спадащи доходи и загуба на статус в обществото. От една от най-проспериращите и предпочитани професии, само в рамките на десетилетие, еснафите се оказват не много далеч от дъното на социалната стълбича. Авторитетът им в обществото рязко запада, а обобщените доклади на окръжните управители от цялата страна показват, че към 1888 г. населението вече гледа на тях „с лошо око“ или, направо „с презрение“.¹⁵⁷ За да оцелеят през кризата, занаятчиите са принудени да съвместяват основното си занятие със странични дейности – земеделие, лозарство, търговия, скотовъдство, както и да се освободят от повечето си помощници. Нови желаещи за калфи и чираци също няма или не се задържат дълго.¹⁵⁸

Опитите на държавата за решаване на проблема изглеждат закъснели, неумели и неуверени. Вместо да съдейства за постепенната модернизация на производството, път, по който например тръгват някои от царибродските платнари с доставката на полумеханични станове, правителството се опитва да възроди отмирелите еснафи под нови задължителни за членуване форми (т. нар. занаятчийски сдружения).¹⁵⁹ В крайна сметка, решаваща роля за постепенното възраждане на занаятите след началото на XX век изиграва поредицата от плодородни години и преодоляването на стопанската рецесия. Така, през първото десетилетие на новия век Така, през първото десетилетие на новия век съотношението между майстори, от една страна, и помощници и работници (калфи и чираци) – от друга, намалява от 62 : 37 на 42 : 58.¹⁶⁰ Това е ясен знак за започналото окрупняване на занаятчийските предприятия и косвено свидетелства за постепенната им модернизация, процес, който вече забелязахме и при плетачеството, и при платнарството, и при шивачеството – с използването на различни полумеханични машини.

¹⁵⁷ Сведения по икономическото състояние, с. 112-114.

¹⁵⁸ Пак там, с. 108-109.

¹⁵⁹ Тишков, П. Принос към история на българското еснафство. С., печатница С. М. Стайков, 1911, с. 53.; Хинков, Хр. Занаятчийството в България, с. 45-46, 63-65.

¹⁶⁰ Пак там, с. 120, 122. Същото наблюдение за модернизация и въвеждане на технически подобрения от занаятчиите след 1900 г. вж. и в Каменов, Е. Българското занаятчийство, с. 513-514.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Две бяха основните задачи, които в своята уводна част си бе поставило това проучване: да очертае чрез проверими количествени методи ритъма на редуващите се стопански възход и упадък в рамките на дългия Деветнадесети век и върху тази канава – да потърси обяснение за българската икономическа асинхронност (т. нар. от мен: плуване срещу прилива). В хода на разказа обаче изпъкнаха още няколко ключови проблема, с които изследването неминуемо влезе в диалог, стремейки се да постигне по-дълбоко осмисляне на протичащите в нашето възрожденско и пост-възрожденско общество процеси.

Срещата с външния свят на една изостанала в своето развитие страна е неувяхваща историографска тема, превърнала се в същностен елемент от начина по който мислим и обясняваме не само своето минало, но отчасти и нашето настояще. Доминиращият дискурс обикновено е да се измерва изоставането от „центъра“ (Запада, Европа), първоизточник на модели, които ние къде по-непохватно или по-успешно копираме у нас. Въпреки своята привидна произаичност темата за текстилната ни индустрия хвърля светлина и върху останалата до сега встрани от научния интерес у нас обратна страна на модернизацията, върху нейната „цена“. А както убедително сочи чуждата историография напоследък, за огромни части от „периферията“ наред с модернизация, индустриализация и стопанския възход Първата глобализация (1870-1914 г.)¹⁶¹ носи колониализъм, деиндустриализация и задълбочаващо се неравенство. Част от тези удари обществото ни е съдено да понесе точно около своето политическо Освобождение.

Втората, нова тема, неочаквано изникнала в процеса на писане е свързана с ролята на географията. Дотолкова сме свикнали да мислим, че живеем на кръстопът, буквално на ръка разстояние от „пъпа на света“ (Цариград), че от Петър Мутафчиев и неговото брилянтно есе за Балкана насам историографията ни рядко намира за нужно да се връща към детерминиращата роля географския фактор върху историческата ни съдба.¹⁶² Разположението в страни от основните пътни артерии, липсата на значими природни ресурси в комбинация с инфраструктурната откъснатост – лошият вътрешен транспорт, непроходимостта и несигурността на пътищата, почти три десетилетия удържат напора да разрушителните сили на деиндустриализацията. Заключени между планини и вътрешно море, с отчайващо лоши пътни комуникации, българските земи успешно капитализират уникалното си географско и транспортно положение – далече от световните търговски магистрали и същевременно близо до големи консумативни центрове като Цариград, Одрин и Солун. Това разположение гарантира относителна защита срещу външната конкуренция, но и дава възможност на българските абаджии и гайтанджии да се възползват от възходящата световна конюнктура и вътрешната

¹⁶¹ O'Rourke, K., J. G. Williamson. *Globalization and History: the Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy* (Cambridge, Mass., 1999).; O'Rourke, K., J. G. Williamson. 'When did Globalization Begin?' *NBER Working Paper* 7632, 2000.; Williamson, J., *Globalization and the Poor Periphery before 1950* (Cambridge, Mass., 2005).

¹⁶² Мутафчиев, П. Балканът в нашата история. – Книга за българите. С., БАН, 1987, с. 65-89. Вж. напоследък и Иванов, И. Ролята на Старопланинската област във военните кампании през Средновековието: опит за количествен анализ. – Известия на РИМ-Габрово, II, 2014. Велико Търново: "Фабер", 2014, с. 78–90.; Иванов, И. Реките и големите битки на българите през Средновековието. – сб. Симеоново България в историята на Европейския югоизток: 1100 години от битката при Ахелой. Т. 1. Сборник от материали от Международната научна конференция „Симеонова България в историята на Европейския югоизток: 110 години от битката при Ахелой“. Поморие, 25-28 октомври 2017 г. С., УИ „Св. К. Охридски“, 2018, с. 118-133.

либерализация в Империята без да се налага да платят незабавно цената на деиндустриализацията. В някакъв смисъл, поне до средата на 70-те години нашата страна много напомня на остров, чийто жители често махат от брега на преминаващите в далечината платноходи, понякога намират паднали зад борда им дарове, но рядко някой кораб се решава да се отклони от своя курс и да хвърли котва в тези неособено познати води.

Голямата среща на българите със света се състои през Руско-турската война. И дори някои да оспорват до колко С. Петербург и Москва са действително Запад, е ясно, че през 1877 и 1878 г. за първи път огромни части от нашето население се сблъскват с чуждестранните моди, обичаи и начин на живот. Постепенно и у нас вкусовете започват да се „изтънчват“, старите „остри“ аби – да отстъпват на по-олекотените шаяци, а с течение на времето и те – на фините тъкани с най-различни багри и декорация (каре, райета, релефни елементи). Гайтаните става демоде и на тяхно място навлизат шевици и дантели. Промяната във вкусовете е важна, но не е единствена причина за дълбоката криза, в която изпада текстилният сектор след 1878 г. Много по-значимо изглежда въздействието на низходящата световна конюнктура. Спадналите в резултат на Дългата депресия почти наполовина земеделски цени носят стагнация на икономиката и спад на и без това невисокия стандарт на живот. „Тлъстите“, ако използваме един по-късен израз на Стоян Бочев, десетилетия преди и след Кримската война остават в миналото. За да оцелеят при тази сериозна загуба на доходи българите са принудени да ограничат драстично своята консумация – на облекло и дори на храна и да се оттеглят в самозадоволяване.

Турската емиграция в края на 70-те години лишава занаятчийските ни браншове от няколкостотин хиляди сигурни и платежоспособни клиенти, а избуялия по същото време стопански национализъм на повечето от экспортните ни пазари (Босна, Сърбия, Румъния) ефективно затваря достъпа до тях за родните аби и гайтани. Останалите в Османската империя територии са поразени със сходна сила от Дългата депресия и също се насочват към самозадоволяване с текстил. Разпадането на чифлиците в резултат на миграцията на турското население засмуква всички спестявания, които в рамките на няколко години са инвестирани в покупки на земя. И тъй като скътаните под миндера жълтици не стигат на „помощ“ идват лихварите, които със своите „безбожни лихви“ буквално заробват цели райони на страната. Без интерес да придобият земите на затъналите в дългове селяни, заради убийствено ниската им доходност, лихварите предпочитат да паразитират върху информационните асиметрии и де факто блокират земеделската модернизация, буквално изсмуквайки последните живителни сили на поразеното от депресията селско население.

В разстояние на няколко години доскоро цветущата ни текстилна индустрия е поставена на колене. Оразмереният към неговия финал български текстилен бум е последван от почти три десетилетия на спад (ок. 1875 – 1902), довели до рязко свиване както на обема на текстилно производство, така и на заетите в него работни ръце. Деиндустриализацията, обхванала през 70-те и 80-те години до скоро пълните със стопански динамизъм подбалкански селища равнява и нашите земи със световния процес на западане на ръчните занаятчийски производства обхванал почти цялата, както я нарича Уилямсън „бедна периферия“. Наложените хронологични ограничения (до 1903 г.) обаче до сега възпрепятстват предишните изследователи¹⁶³ да проследят в детайли сложността на процесите и етапите, през които преминава българският текстилен сектор след 1878 г.

¹⁶³ Palairot, M., *Balkan Economies.*; Palairot, M. 'Decline'.

В своя доста песимистичен наратив М. Паларет открива само „заместване на [старото ръчно] протоиндустриално с механизирано производство“, което „не успява да компенсира спада на вълнотекстилните занаяти“.¹⁶⁴ Това обаче е само първо действие от прелюбопитната ни текстилна драма. Основният извод, който се налага от представения тук нов набор оценки е, че деиндустриализацията у нас има U-образна траектория. Вместо „рязък спад на старите вълнени индустрии“¹⁶⁵ тук виждаме почти три десетилетия на дълбока рецесия с двойно дъно, непосредствено след Съединението и около 1900 г., последвана от бързо възстановяване в началото на XX век. Най-ниската точка на развитие вероятно е достигната през 80-те години, преди масовото навлизане на фабриките. Следва второ, по-плитко дъно, в самия край на XIX век по време на т.нар. краевековна криза.¹⁶⁶

Едва около 1902-1903 г., след приключването на световната Дълга депресия, българската индустрия успява да се възстанови и в оставащите години до Балканските войни да постигне впечатляващ ръст, компенсирайки пропуснатото и дори изпреварвайки с около 10 % нивата от 1870 г. (измерено в постоянни цени от 1911 г.). Макар на годишна база този темп да е твърде крехък¹⁶⁷, трябва да се отбележи, че едва шепа страни от „периферията“ успяват да съхранят, а след това да модернизират и развият своя протоиндустриален сектор в периода на Първата глобализация. Така българският случай става много интересен, особено ако се погледне през призмата на поизбледнелите напоследък теории за протоиндустриализацията.¹⁶⁸ От този историографски ракурс става видно, че родната вълнотекстилна промишленост е всъщност един от броящите се на пръсти примери на успешен преход от ръчно към машинно производство в „бедната периферия“. През критичните три десетилетия след Освобождението, именно когато силите на Първата глобализация са най-силни, българската текстилна промишленост излиза от тесните занаятчийски работилнички и прави голямата крачка към машинно фабрично производство.

Във впечатляващ със своята аналитичност доклад от началото на 1881 г. италианският вицеконсул в София Скуитти препоръчва на младото Българско княжество три ключови промени. За да постигне бърз напредък то трябва: (1) да изгради жп мрежата си, (2) да подобри породите на отглежданите домашни животни и (3) да въведе машини в своето земеделие и текстилно производство.¹⁶⁹ В навечерието на Балканските войни е вече станало ясно, че едни от елементите на тази амбициозна програма са трудно изпълними поради климатични и социални причини (въвеждането на по-високопродуктивни породи, масовото използване на агротехника), а други (строежът на железници,) не са в състояние да донесат бързо очаквания резултат. Практически единствената успешно реализирана политика от програмата на Скуитти е модернизацията на българската текстилна промишленост и преминаването ѝ от ръчно протоиндустриално към машинно фабрично производство.

¹⁶⁴ Ibid, pp. 349-350.

¹⁶⁵ Palaret, M. 'Decline', p. 343.

¹⁶⁶ Любопитно, текстилната конюнктура изглежда не следва съвсем точно общото развитие на икономиката, при която кризата в края на XIX век (особено между 1898 и 1901 г.) изглежда много по-драматична от тази непосредствено след Освобождението.

¹⁶⁷ Едва 0,14 % за вълнотекстилната и 0,83 % за цялата текстилна промишленост на годишна база между 1870 и 1912 г.

¹⁶⁸ Янева, С. Пътища на индустриализацията: протоиндустриите в Европа и в българските земи (XVIII-XIX в.). – Исторически преглед (ИПр), LVI, 2000, № 5-6, с. 99-119.

¹⁶⁹ Известия на Висшия финансово-стопански институт – Свищов, X, 1957, № 3. Supplement, с. 117-126.

В основата на този процес, както стана ясно в трета глава, застават възрожденските абаджии и гайтанджии, пренесли капитали и опит от годините на текстилния бум и вложили ги в модерни фабрични заведения. Със своето протекционистично законодателство държавата се явява на сцената едва когато първата вълна на текстилно грюндерство вече приключва. В мнозинството си, мерките на правителството са твърде ограничени, в погрешна посока (ЗНМИ) или идват прекалено късно (борба с лихварството). В най-добрия случай те имат допълваща, а не съществена роля за стартиралото през първото десетилетие на XX век възстановяване на родната текстилна промишленост.

Осъществената структурна трансформация при крайно тежката и продължителна криза, топящото се търсене и отсъстваща помощ от държавата е плод на два важни фактора: (1) относително по-високата сигурност за частната собственост, осигурена от възникналата през 1878 г. българска държава и (2) съвпадналата по време световна криза с решителното отваряне на Княжеството към външния свят. Както предрича в доклада си и Скуитти с пушека на параходите и дима на влаковете ще дойде и чуждата конкуренция, която бързо ще постави на колене примитивната домашна индустрия. Единственият шанс за оцеляване на нашите абаджии и гайтанджии е те сами да се впуснат във фабрично производство.

При огромната липса на капитали в страната, ниската и дори намаляваща платежоспособност на населението, все по-свитото търсене и слабата техническа грамотност на първите индустриалци фабричната модернизация е неминуемо бавна и половинчата. В трета глава нарекох този модел хибриден, тъй като той за дълго съхранява редица от практиките и методите на старата ръчна домашна промишленост. През първите си едно-две десетилетия повечето от индустриалните заведения, гордо окичили се с гръмкото име фабрика, са всъщност по-едри манифактури с частична централизация и още по-фрагментирана механизация на отделни процеси.

С края на проточилата се почти 30 години стопанска криза пред превърналите се във фабриканти бивши занаятчии най-сетне се открива един по-широк хоризонт. За само едно десетилетие те, заедно с дошлите да ги заменят на разлома на XIX и XX век техни синове, изучили се в чужбина и много добре познаващи техническите новости и добрите мениджърски практики, успяват бързо да превърнат централизираните си манифактури в съвременни индустриални заведения, неотстъпващи на повечето предприятия в Централна, Югоизточна и Северна Европа.

През това първо „златно десетилетие“ на XX век фабричното производство успешно надскача с 15 % (в квадратни метри плат) максималните нива, достигнати от старата занаятчийска протоиндустрия около 1870 г. Гайтанджийството обаче не успява се възстановява от настъпилите изменения във вкусовете и издигнатите митнически прегради на повечето чуждестранни пазари. В случай, че то бе възвърнало доосвободения си обем, то общата вълнотекстилна продукция в 1911 г. би била не 12, а около 35 % повече от онази в края на османския период. Всички положени усилия от правителство, бизнес, местни власти и търговски палати да се намери заместител на западащото гайтанджийство в лицето на килимарството не дават очаквания резултат. Въпреки постигнатия 73-процентен ръст между 1896 и 1911 г. и въвеждането на нов тип продукт (персийските килими) то така и не успява да компенсира загубите от гайтана.

В реално изражение (по постоянни цени от 1911 г.) през 1912 г. стойността на производството на българския вълнотекстилен сектор надвишава с малко над 10 % нивото от 1870 г. и с 15 % по физически обем (в килограми продукция). Добавената стойност се увеличава с 8 %. На годишна база, разбира се, постигнатото не изглежда особено впечатляващо. Това, което тези цифри прикриват обаче, е протичащото зад количествената фасада реструктуриране на

текстилното производство. Ако увеличим мащаба на картината и вместо само вълнения сегмент се фокусираме върху целия текстилен сектор ще видим, че в навечерието на Войните постигнатият реален ръст е почти 32 % спрямо 1870 г. Разликата е до голяма степен резултат от разрастващото се модерно фабрично производство, базирано на различни от вълната суровини. Така, в общия производствен микс на текстилната ни промишленост преработващите коприна, памук, лен и коноп подсектори увеличават значително относителната си тежест – от скромните 2 % в 1870 г. до една четвърт през 1912 г. Тази вътрешната реорганизация в текстилната промишленост е второто важно заключение от новите количествени оценки.

Годините между Освобождението и Балканските войни са изпълнени с тежки политически, но и стопански предизвикателства за младото българско Княжество. Защитната мембрана на географското разположение и лошата инфраструктура се пропуква и у нас нахлуват мътните води на Дългата депресия и следващата по петите ѝ деиндустриализация и обедняване на огромни групи население. Краевековната криза изостря до краен предел ситуацията и по думите на един от водещите наши икономисти Бончо Боев: „Ходящото мнение у сегашното наше общество е, че ний живеехме стопански по-добре до освобождението, отколкото след него“.¹⁷⁰ Веднъж оттеглила се приливната вълна около 1902 г. обаче става видно че под повърхността старите ръчни производства не само са оцелели, макар и понесли огромни поражения, но и са успели да се преродят в модерни фабрики. В този смисъл следосвобожденските десетилетия са период на труден преход въпреки, дори напук, на враждебната среда. Преход, напълно заслужаващ, не патетично възхищение, а внимателно и непредубедено проучване.

¹⁷⁰ Боев, Б. Икономически преглед (вътрешен преглед). – спБИД, V, 1901, № 10, с. 702.

Към текста са изготвени 12 приложения, представящи детайлно събраните данни и начините на пресмятане на различните стопански и социални индикатори.

- Приложение 1. Обем на текстилното производство, 1870-1912;
- Приложение 2. Износ на зърнени храни 1840-1878 г.;
- Приложение 3. Външна търговия на българските земи, 1840-1878 г.;
- Приложение 4. Цени, 1790-1912 г.;
- Приложение 5. Надници и възнаграждения;
- Приложение 6. Обменни курсове;
- Приложение 7. Експериментална етнография;
- Приложение 8. Текстилна заетост;
- Приложение 9. Текстилни фабрики;
- Приложение 10. Фабрично производство на вълнен плат, 1870-1904;
- Приложение 11. Текстилни фабриканти, 1870-1912;
- Приложение 12. Приложение стачки.

Справка за научните приноси на дисертационния труд

1. Настоящият труд представлява пръв опит в нашата литература за събиране и анализ на натрупалата се през годините богата, но крайно разнопосочна историческа, икономическа, етнографска и краеведска литература, от която след това са изведени редица от останалите до сега невидими тенденции в българското общество през „дългия деветнадесети век“;
2. За първи път в литературата върху България процесът на модернизация е разгледан не само от положителната му страна (развитие), но от неговата противоречива „обратна страна“, криеща много „тъмни петна“, подводни рифове и рискове (болезнена структурна трансформация, реаграризация и загуба на статус за огромни части от населението);
3. Стъпвайки на богатата изворова база и архиви, голяма част от които вкарани за първи път в научно обръщение, изследването се опитва не само да очертава споменатите вече процеси през първата вълна на модернизацията, но и да предложи остойностяване на техните количествени измерения:
 - За първи път в литературата се прави опит за измерване на условията на търговия (terms of trade) на българските земи в днешните български граници в периода от 1840 до 1912 г.;
 - Отново за първи път са представени оценки за външната търговия (внос и износ) на българските земи през Възраждането и след Освобождението до Войните;
 - Изградена е цялостна и значително по-пълна от съществуващата до сега (Л. Беров) база данни с цени и заплати.
 - За първи път е събрана цялата налична информация за обменните курсове между валутите, използвани при стопанските транзакции в нашите земи от ок. 1800 до 1912 г. На тази основа е предложен и „преход“ между османската парична единица грош и лева на свободна България.
 - Направена е по-цялостна и по-точна от наличните до сега (Паларет) оценка за обема на протоиндустриалното (текстилно) производство през Възраждането;
 - Проверена, коригирана и удължена във времето е оценката на М. Паларет за обема на индустриалното (текстилно) производство от Освобождението до Войните;
4. С помощта на тази огромна количествена информация са предложени по-пълни и непротиворечиви в отделните си части отговори на редица отворени въпроси в литературата за продължителната икономическа стагнация след 1878 г., за неуспешната урбанизация и за липсата на структурна трансформация на българското общество;
5. Стъпвайки върху изготвените в дисертационния труд количествени оценки, отново за първи път, се оборва битувашата в литературата хипотеза за еднопосочен, линейен икономически спад след Освобождението и се открива вместо това U-образна траектория на частична и временна деиндустриализация, последвана от десетилетие на реиндустриализация между 1902 и 1912 г.;
6. Дисертационният труд за първи път в литературата формулира и т.нар. феномен „да плуващ срещу прилива“. Предложени са и редица обяснения на тази интересна и от теоретична гледна точка българска икономическа асинхронност;

7. Дисертационният труд се нарежда след броящите се на пръсти български изследвания, които извеждат на преден план ролята на географията за икономическото и социално развитие на България.
8. Като новаторски може да се разглежда и параграфът за социологията на първите български индустриалци. Събраните близо 200 биографии на текстилни промишленици са анализирани и с тяхна помощ са формулирани редица изводи относно измеренията, успехите и неуспехите на ранната българска модернизация.

Списък на публикациите по темата на дисертационния труд

1. Ivanov, M., M. Kopsidis. 'Industrialization in a Small Open Wheat Economy during the First Globalization: Bulgaria c. 1840-1911', *Economic History Review*, (forthcoming).
2. Kopsidis, M., M. Ivanov. 'Industrialization and De-Industrialization in Southeast Europe', in: O'Rourke Kevin H. and Jeffrey G. Williamson (eds.): *The Spread of Modern Industry to the Periphery since 1871*. Oxford: Oxford University Press, 2017, pp. 91-114.
3. Kopsidis, M., M. Ivanov. 'Modern Industry in Southeast Europe 1945-2010: From Rapid Industrialization to Deindustrialization'. in: *Online-Handbuch zur Geschichte Südosteuropas. Band: Wirtschaft und Gesellschaft in Südosteuropa nach 1800*, edited from the Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung (IOS Regensburg), 2018. <https://www.hgsoe.ios-regensburg.de/texte-des-online-handbuchs.html>.
4. Иванов, М. Социологически профил на българските текстилни фабриканти, 1834-1912 г. – *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, т. 5, Варна, 2020, с. 150-164.
5. Митев, П., М. Иванов. Първата вълна на българската модернизация, 1850–1912. – *Исторически преглед*, LXVI, 2010, № 3-4, с. 90-135.
6. Иванов, М. Брутният вътрешен продукт на България. 1870–1945 г. С., „Сиела“, 2012. 559 с.
7. Иванов, М. 150. Джордж Момчев: Революционер, предприемач, политик. – *Forbes*, III, № 51, юли, 2015, с. 104-105.
8. Иванов, М. Бизнес във война и мир: Добри Калпазанов. – *Forbes*, III, № 30, септември, 2013, с. 106-107.
9. Иванов, М. Българският Рокфелер: Асен Николов. – *Forbes*, II, № 18, септември, 2012, с. 112-113.
10. Иванов, М. Второто поколение Калпазанови: Васил Карагьозов. – *Forbes*, III, № 29, август, 2013, с. 120-121.
11. Иванов, М. Героите на BG капитализма: Стефан Симеонов – *Business Magazine*, II, № 10, декември 2008, с. 52-53.
12. Иванов, М. Дойната крава на следосвобожденска България: Константин Хаджикалчов. – *Forbes*, № 1, януари, 2020, с. 118-120.
13. Иванов, М. Духът на фамилия Стефанови. Стефан Г. Стефанов. – *Forbes*, II, № 10, януари, 2012, с. 106-107.
14. Иванов, М. Един бизнес ангел от началото на XX век: Цоньо Паяков. – *Forbes*, № 2, февруари, 2019, с. 126-128.
15. Иванов, М. Енергичният кираджия: Русчо Андонов и Иван Михайлов. – *Forbes*, III, № 44, ноември, 2014, с. 128-129.
16. Иванов, М. Забравените бизнесмени и дарители – братя Христо и Евлоги Георгиеви. – *Forbes*, III, № 24, март 2013, с. 110-111.
17. Иванов, М. Калпази долу пред българския Форд: Мито Орозов. – *Forbes*, № 1, октомври 2019, с. 82-84.
18. Иванов, М. Лудият” предприемач: Иван Калпазанов. – *Forbes*, III, № 28, юли, 2013, с. 120-121.
19. Иванов, М. Митологичният Челеби-Ангел-Анжело (Кююмджийски). – *Forbes*, V, № 69, януари, 2017, с. 98-99.
20. Иванов, М. Напредъкът на един млад абаджия: Димитър Саръиванов. – *Forbes*, IV, № 65, септември, 2016, с. 128-129.

21. Иванов, М. Начинът на Хаджиенов. – *Forbes*, III, № 48, април, 2015, с. 128-129.
22. Иванов, М. Нека има светлина. Братя Стайнови от Казанлък. – *Forbes*, III, № 22, януари, 2013, с. 120-121.
23. Иванов, М. Непознатият герой на икономическия подем: Иван Грозев. – *Forbes*, III, № 49, май, 2015, с. 128-129.
24. Иванов, М. От всичко по много: Христо Конкилев. – *Forbes*, III, № 33, декември, 2013, с. 118-119.
25. Иванов, М. Почтеност и труд: Илия Калов. – *Forbes*, III, № 46, февруари, 2015, с. 122-123.
26. Иванов, М. Първият дистрибутор на "Форд": Марин Лъсков. – *Forbes*, № 71, март 2017, с. 110-111.
27. Иванов, М. Розов бизнес: Семейство Папазови. – *Forbes*, II, № 19, октомври, 2012, с. 110-111.
28. Иванов, М. С усет към успеха: Никола Конкилев. – *Forbes*, III, № 35, февруари, 2014, с. 106-107.
29. Иванов, М. Свободният дух на Савови: Стефанаки, Димитър и Стефан Савови. – *Forbes*, II, № 13, април, 2012, с. 114-115.
30. Иванов, М. Танцуващият с властта: Стефан Карагьозов. – *Forbes*, IV, № 59, март, 2016, с. 116-117.
31. Иванов, М. Успехите на Саръиванов. – *Forbes*, IV, № 64, август, 2016, с. 116-117.
32. Иванов, М. Фабрикаджията: Добри Желязков. – *Forbes*, IV, № 58, февруари, 2016, с. 106-107.
33. Иванов, М. Художникът фабрикант: Христо Зографски. – *Forbes*, V, № 80, декември, 2017, с. 128-129.
34. Иванов, М. Дрехи без гайтан, бива ли. – *Критика и хуманизъм*, 2021 (под печат).